

Oikeus ääneen

Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoron alkuvaiheet 1897–1918 – Mikrohistoriallinen tutkimus naisliikkeen musiikkitoiminnasta¹

Tutkimukseni kohde on Turun Työväenyhdistyksen (TTY) Naiskuoron toiminta sen ensimmäisinä vuosikymmeninä niin sanotun vanhan työväenliikkeen aikana, aina kuoron perustamisesta (1897) Suomen sisällissotaan. Turun Työväenyhdistyksen Naisyhdistys oli Suomen ensimmäinen poliittisen puolueen yhteyteen perustettu naisyhdistys, ja sen naiskuoro aloitti toimintansa heti yhdistyksen käynnistysvaiheessa.² Arkisto- ja sanomalehtiaineiston perusteella pyrin selvittämään, minkälaista kuoron toiminta oli kyseisenä ajanjaksona: Minkälaisissa olosuhteissa kuoro perustettiin? Miten, missä ja milloin kuoro harjoitteli? Missä ja milloin se esiintyi ja minkälainen oli sen ohjelmisto? Mitä kuoron jäsenistä ja kuoronjohtajista tiedetään?

Samalla olen kiinnostunut siitä, miten varhaisessa työväenliikkeessä työläisnaisten järjestäytynyt musiikkitoiminta kytkeytyi naisasiaan. Siksi kysyn myös: Miltä Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoron varhainen toiminta näyttää suhteessa ajan yhteiskunnallisiin pyrkimyksiin parantaa naisten oikeuksia ja yhteiskunnallista asemaa? Miten kuoron varhaishistoriaa voidaan tulkita naisten äänioikeustaistelun ja sukupuolisen tasa-arvon

1 Kiitän Arto Jokelaa, Saijaleena Rantasta ja Juha Torvista käsikirjoitukseni kommentoinnista. Föriflikat-kuoroa ja erityisesti puheenjohtaja Minna Heleniusta kiitän kuoron oman arkiston käyttömahdollisuudesta.

2 Jokela 2016, 5, 32.

kehityksen kannalta ja siten osaksi laajempaa naisliikkeen historiaa?

Tutkimusaineistoni koostuu historiallisesta lehti- ja arkistoaineistoista. Sanoma- ja aikakauslehdistä löytyy tietoa kuoron toiminnasta sen perustamisvuodesta alkaen. Tärkeimmät lehdet aiheen kannalta ovat Turussa vuosina 1898–1906 ilmestynyt sanomalehti *Länsisuomen Työmies* ja sen jatkaja, vuosina 1906–1918 ilmestynyt *Sosialisti*, sekä vuonna 1921 perustettu aikakauslehti *Työn Sävel* (myöh. *Työväen musiikkilehti*). Kansalliskirjaston digitaalisesta sanoma- ja aikakauslehtiarkistosta kokoamaani lehtiaineistoa täydentää Työväen Arkiston TTY:n naiskuoroa koskeva lehtileikekokoelma.

Arkistolähteistä tutkimukselleni tärkeimmät ovat TTY:n Naisyhdistyksen toimintakertomukset (Työväen Arkisto), TTY:n jäsenkirjat (Työväen Arkisto ja Kansallisarkisto) sekä TTY:n Naisyhdistyksen tilikirja (Kansallisarkisto) tutkimaltani aikakaudelta. Kuoron omia kokouspöytäkirjoja, jäsenluetteloita tai vastaavia asiakirjoja kuoron varhaisvuosilta en ole löytänyt, kuten en nuotti- tai laulukokoelmiakaan; mahdollisesti ne ovat kadonneet.³ Edelleen toimivan kuoron harjoittelutilassaan säilyttämä arkisto sisältää sanomalehtiartikkeleita, valokuvia, konserttiohjelmaa ja muita kuoron painotuotteita tutkimusaikakauttani myöhemmiltä ajoilta (Turun Työväen Naiskuoron Förflikat ry:n arkisto). Ne sekä muut kuoron myöhempiä aikoja koskevat aineistot, kuten Työväen Arkiston lehtileikekokoelma, tarjoavat lisäymmärrystä kuoron historiaan. Keskeisiä lähteitä ovat niin ikään Margit Lindblomin ja Liisa Jalon kirjoittamat TTY:n Naiskuoron 50- ja 100-vuotishistoriikit.⁴ Tärkeitä tietolähteitä ovat myös Arto Jokelan kirjoittama historia TTY:n Naisyhdistyksestä ja Tuulikki Pekkalaisen tutkimus TTY:n Soittokunnasta.⁵

3 Vuonna 1957 kuoron historiikin laatineella Margit Lindblomilla on ilmeisesti ollut käytössään kuoron pöytäkirjat vuosilta 1907–1911, mutta en ole onnistunut niitä löytämään. Ks. Lindblom 1957, 7–9.

4 Lindblom 1957; Jalo 2007.

5 Jokela 2016; Pekkalainen 1996.

Kulttuurihistoriallinen otteeni korostaa musiikkia aikaan ja paikkaan kytkeytyvänä toimintana. Lähestymistapani on myös mikrohistoriallinen suunnatessani katseeni suurten kertomusten ulkopuolelle näkymättömiin jääneeseen työläisnaisten kokemusmaailmaan ja paikallisyhteisön toimintaan.⁶ Olen kiinnostunut tämän pienmittakaavan konkreettisten tapahtumien suurista yhteiskunnallisista asiayhteyksistä ja kytköksistä laajoihin kulttuurisiin muutosprosesseihin.⁷ Samalla pyrin kehittämään työväen musiikin tutkimusta naishistorian ja feministisen musiikin historian näkökulmista.⁸ Korostan naisnäkökulmaani siten, että tarkastelen työläisnaisten kuoroa sekä työläisnaisten äänioikeustaistelua *naisliikkeen* toimintana sen sijaan, että painottaisin työväenliikkeen toimintaa sekä taistelua yleisestä ja yhtäläisestä äänioikeudesta yleensä.⁹

Ääni, valta ja joukkovoima

Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoro edustaa ensimmäisiä suomalaisia työväenliikkeen piirissä perustettuja naiskuoroja, jotka syntyivät sosialidemokratian, työväenliikkeen ja naisliikkeen vahvana kasvukautena 1800–1900-luvun vaihteessa. Sukupuoliseen

6 Työläisnaisten järjestäytymisen varhaishistoriasta Suomessa ks. esim. Sulkinen 1991 & 1989.

7 Vrt. esim. Levi 1991; Peltonen 1999; Salmi-Niklander 2004.

8 Työväen musiikin tutkimuksesta ks. esim. Saunio 1974; Gronow & Saunio 1980; Bohman 1981; Hurri 1982; Kurkela 1983; Rantanen 2016 & 2017. Musiikin naishistoriasta ks. esim. Wood 1995; Björkstrand 1999; Koivisto 2019.

9 Painotan, että tämä on näkökulmaan ja aiheen rajaukseen liittyvä valintani. Toisenlainenkin, ensisijaisesti työväenliikkeen yleisiä tavoitteita – kuten taistelua yleisestä ja yhtäläisestä äänioikeudesta – painottava näkökulma samaan aineistoon olisi yhtä mielekäs. Työväenliikkeen ja naisliikkeen suhteet ovat kompleksiset. Tärkeintä kuitenkin on, että työväenliike tarjosi naisille mahdollisuuden taistella omien oikeuksiensa puolesta osana työväenliikkeen yleisiä demokratia-tavoitteita, jotka olivat sukupuolesta riippumattomia.

tasa-arvoon liittyviä kysymyksiä tuolloin olivat naisten äänioikeuden ja vaalikelpoisuuden lisäksi muun muassa naisen oikeus hallita omaisuuttaan ja tehdä itse omat työsopimuksensa, pääsy koulutukseen ja eri ammattialoille, erilaiset työsuojelukysymykset, samapalkkaisuus, mahdollisuus riittävään toimeentuloon ja prostituutiokysymys.¹⁰ Näissä sukupuoliseen tasa-arvoon liittyvissä kysymyksissä ei kuitenkaan ole kyse pelkästään *naisten* historiasta vaan ylipäätään demokratiakehityksestä, jonka yksi keskeinen moottori aina 1800-luvulta alkaen on ollut naisliike.¹¹ Oletukseni on, että niiden musiikista kiinnostuneiden työläisnaisten piirissä, jotka tiedostivat tuplasorretun asemansa sekä köyhälistönä että naisina ja jotka taistelivat demokratian puolesta niin miesvaltaisessa yhteiskunnassa kuin miesjohtoisessa työväenliikkeessäkin sekä usein sivistyneistönaisten johtamamassa naisliikkeessä, syntyi työväenkulttuurin ja omaehtoisen naiskulttuurin muotoja, jotka olivat yhteiskunnallisesti tärkeitä sukupuolisen neuvottelun kenttiä ja sukupuolipoliittisen viestinnän kanavia.

Kun Suomen ensimmäiset työväenyhdistysten naisyhdistykset perustettiin 1800-luvun lopulla, niiden keskeiset toimintamallit olivat keskustelu- ja esitelmäkokoukset, ompelu- ja voimistelu-seurat sekä kuorot. Kuoro oli näistä näkyvin toimintamuoto siinä mielessä, että sen lisäksi, että kuorolla oli tärkeä rooli yhdistyksen keskustelu- ja esitelmäkokouksien alku- ja loppulaulujen vetäjänä sekä juhlien vakionumerona, se oli myös esiintyvä kokoonpano,

10 Esim. kaksikymmentäviisi vuotta täyttäneet naimattomat naiset olivat vuodesta 1864 alkaen niin halutessaan täysivaltaisia päättämään omista asioistaan, mutta naimisissa olevat naiset olivat aviomiestensä holhouksen alaisia vuoteen 1930 asti.

11 Lähteenmäki 2000a, 9. Porvarillisen ja sosialistisen naisliikkeen näkemykset, tarpeet ja tavoitteet poikkesivat toisistaan etenkin työhön liittyvissä kysymyksissä, mutta silti voidaan puhua yleisestä naisliikkeestä eri suuntauksineen. Siinä missä työläisnaiselle työ näyttäytyi usein pakollisena ja luokkayhteiskunnan riistorakenteena, porvarin naiselle työ ilmensi tavoiteltavaa vapauden aluetta. Esim. Sulkunen 1989, 50–51. Varhaisesta työläisnaisliikkeestä sekä porvarillisen ja työväen naisliikkeen eroista Suomessa ks. esim. Sulkunen 1991 & 2006.

joka näkyi ja kuului naisyhdistyksen tapahtumien ohella muissakin työväen juhlissa, iltamissa, kulkueissa ja muissa suuren yleisön tapahtumissa. Myös valtakunnallisilla laulujuhlilla oli omat kilpailusarjansa naiskuoroille. Naisasia oli osa työväenliikkeen ohjelmaa,¹² mutta 1800-luvun yhteiskunnassa naisten itsenäinen toiminta ja julkinen esiintyminen politiikassa ja taiteessa oli edelleen tiukasti rajoitettua ja säädeltyä; julkisesti esiintyvät naisjoukot olivat poikkeuksia. Tässä mielessä julkisesti esitetty työväen naiskuorolaulu oli radikaalia toimintaa: kodin piiriin ja huomaamattomaan työhön patriarkalisessa yhteiskunnassa kytkeytyt naiset tulivat julkisille areenoille laulamaan.¹³ Kun tilaisuus usein liittyi vielä kansalisoikeuksiin, tuli työläisnaisten laulusta moninkertaisen poliittista.

Naiskuoron laulu oli poliittista sukupuolisesti kumouksellisen lähtökohtansa vuoksi silloinkin, kun laulettu musiikki oli sisällöllisesti näennäisen epäpoliittista. Kuorotoiminta ja kuoron julkinen esiintyminen voidaan nähdä naisten yhdeksi tavaksi ottaa itselleen julkista – yhteiskunnallista – tilaa: tuoda äänensä kuuluville ja tehdä itsensä näkyviksi yhdenvertaisina kansalaisina ja ihmisinä. Oikeus ääneen ja tulla kuulluksi on vallan vertauskuva.¹⁴ Laulavat työläisnaiset omivat ja konkretisoivat tämän vallan vertauskuvan musiikillisella toiminnallaan. Äänekkäänä ja julkisesti esiintyvänä naisjoukkona työläisnaisten kuoro toimi itsessään

12 Työväenliike ei alkuun tunnustanut erillistä naiskysymystä vaan katsoi sen osaksi yhtä yleistä työväenkysymystä. Naisyhdistysten perustaminen työväenyhdistysten yhteyteen kuitenkin virallisti naiskysymyksen olemassaolon. Esim. Jokela 2016, 34.

13 Vrt. esim. Wood 1995. Suomen ensimmäisenä julkisesti toimineena naiskuorona pidetty, nuorista ruotsinkielisistä säätyläisnaisista koostunut Vår förening perustettiin 1864. Se esiintyi aktiiviaikanaan (1864–1867) yhtä hyväntekeväisyyskonserttia lukuun ottamatta pelkästään yksityisissä tilaisuuksissa – vaikkakin täysille saleille – eikä koskaan ilmoittanut toiminnastaan sanomalehdissä. Naisten omaehtoinen ja julkinen joukkoesiintyminen oli vastoin normeja. Kuoroa myös arvosteltiin liiallisuuteen menneen naisliikkeen oireena. Ylivuori 2020a–b.

14 Esim. DeNora 2000; Cavarero 2005, 169; Wood 1995; vrt. myös esim. Lan-ser 1992.

naisasian symbolina, ja sellaiseksi yleisö ymmärsi 1800-luvulla ja 1900-luvun taitteessa omaehtoisesti esiintyneet naiskuorot ylipäätään.¹⁵ Kuten Iso-Britannian suffragettien laulu- ja musiikki-toimintaa tutkinut Elizabeth Wood on todennut, laulu on myös kehon aineellisessa todellisuudessa värähteleviä ääniaaltoja. Siten äänioikeutensa ja muiden oikeuksiensa puolesta taistelleet naiset osoittivat laulullaan hallitsevansa ja määräävänsä itse kehoaan eli omaa elämäänsä, jota vallanpitäjät pyrkivät riistämään ja tukahduttamaan. Kuorolaulu siis ilmentää valtaa myös kehon erityistekniikkana.¹⁶

Kuorolaulun muutosvoima, yhdessä laulamisen joukkoja liikkuttava yhteiskunnallinen mahti, on tunnettua Suomenkin historiasta, aina isänmaallisesta ylioppilaslaulusta kansanvalistukselliseen laulujuhliinliikkeeseen.¹⁷ Työläisnaisten kuorotoimintaa ei ole kuitenkaan juurikaan tutkittu – varsinkaan verrattuna siihen, miten paljon mieskuoroja ja miessoittokuntia sekä laulujuhlia ja poliittisia laululiikkeitä on tutkittu.¹⁸ Sama pätee ylipäätään naiskuorojen historiaan. Suomessa perustettiin 1800-luvun jälkipuolelta alkaen huomattava määrä naiskuoroja muun muassa tyttökoulujen, opettajaseminaarien, raittius-, nais- ja nuorisoseurojen sekä muiden hengellisten, ammatillisten ja vastaavien yhdistysten yhteyteen. Niiden toimintaa ja historiaa ei ole yleensä huomioitu Suomen musiikin historiaa koskevassa tutkimuksessa.¹⁹

15 Vrt. esim. Ylivuori 2020a; Wood 1995.

16 Wood 1995, 606–608; vrt. Spurgeon 2012.

17 Ks. esim. Helasvuo 1963, 96–97; Huttunen 2002, 334, 362–364; Dahlström 2009, 106–107; Rantanen 2013, erit. 138–144; laajemmassa yhteydessä ks. esim. Ahlqvist (toim.) 2006; Ronström 2016.

18 Pekkalainen käsittelee jonkin verran TTY:n Naiskuoroa TTY:n Soittokunnan historiaa koskevassa tutkimuksessaan. Ks. Pekkalainen 1996, 112–113, 116–121. Naisten lauluista työväenliikkeen piirissä ks. Hurri 1986a–b. Saijaleena Rantanen tutkii tällä hetkellä amerikansuomalaisten työläisnaisaktiivien musiikkikulttuuria. Naisliikkeestä ja musiikista kansainvälisessä perspektiivissä ks. esim. Wood 1995. Kuorokulttuurin historiasta Suomessa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa ks. esim. Pajamo 2015.

19 Vrt. Selander 2015; Björkstrand 1999. Suomen musiikin tai kuoromusiikin yleisesityksissä ei naisia ja naiskuoroja yleensä juuri huomioida: ks. esim.

Haluankin artikkelillani paikata tätä aukkoa ja tuoda esille vähän tutkittua naisten musiikkikulttuuria 1800–1900-luvun vaihteesta. Pyrin tällä myös saattamaan näkyväksi tavallisten, usein kouluttamattomien naisten kulttuurityötä, joka tähtäsi sekä naisten itsensä henkiseen kehittämiseen että oikeudenmukaisemman yhteiskunnan rakentamiseen mutta joka on jäänyt niin työväen kuin musiikin historiankirjoituksen marginaaleihin.

Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoron perustaminen 1897

Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoro perustettiin 19.1.1897, Turun Työväen Naisyhdistyksen perustamiskokousta (8.12.1896) seuranneessa ensimmäisessä varsinaisessa kokouksessa.²⁰ Toisin sanoen vasta perustetun TTY:n Naisyhdistyksen yhteyteen perustettiin heti kuoro. Sen ensimmäisenä johtajana toimi yhdistyksen jäsen, kansakoulunopettaja Anna Kari.²¹ TTY:n Naisyhdistys ajoi naisasiaa ohjelmallisesti.²² Naisyhdistyksen perustamisvuosi (1896) ajoittuu Turun Työväenyhdistyksen historiassa niin sanottuun vallanvaihtovuoteen, jolloin työväki otti yhdistyksessä vallan ja jolloin työväenliikkeessä alkoi siirtyminen porvariston holhouksessa toimineesta wrightiläisestä työväenliikkeestä itseensä, työväenjohtoiseen ja sosialistiseen toimintaan.²³ Vuosisadan vaihteessa alkoi myös naisliikkeessä eroprosessi porvarillisten ja työväen naisten välillä.

Helasvuo 1963; Salmenhaara 1996; Huttunen 2002; Pajamo 2015. Nykypäivän naiskuorojen toiminnasta sen sijaan on tehty useita, muun muassa kasvatustieteellisiä opinnäytteitä. Naiskuoroista on tehty myös historiikeja.

20 *Uusi Aura* 21.1.1897; *Turun Lehti* 10.12.1896; ks. myös Jokela 2016, 5, 32–33. Turun Työväenyhdistys oli perustettu kymmenen vuotta aiemmin 1887.

21 *Uusi Aura* 21.2.1897; Jokela 2016, 33. Anna Kari toimi TTY:n Naisyhdistyksen perustamiskokouksen sihteerinä. Jokela 2016, 33.

22 Esim. *Aura* 9.12.1896; ks. myös Jokela 2016, 3 ja passim.

23 Vrt. Jokela 2016, 31; Pekkalainen 1996, 48.

TTY:n Naisyhdistyksen ensimmäisessä kokouksessa, jossa kuoro perustettiin, oli paikalla lähes sata henkilöä. Vuoden lopulla yhdistyksessä oli 181 jäsentä.²⁴ Naisyhdistyksen ja naiskuoron yhteys oli tiivis, joskin kuoro oli myös itsenäinen toimija eivätkä kaikki sen jäsenet olleet naisyhdistysläisiä. Naiskuorolaisen tuli olla TTY:n muttei välttämättä sen Naisyhdistyksen jäsen. Osa TTY:n naisjäsenistä kuului ammattijaoksiin (esim. Palvelijattarien ja Imuketyöntekijäin osastoihin) tai TTY:n paikallisten alajaosten myöhemmin perustettuihin naisyhdistyksiin.²⁵ Naisyhdistyksen jäsenmäärän vaihtelu ei siten kerro naisten kokonaismäärää TTY:ssä, saati naiskuorolaisten aktiivisuuden astetta, mutta kuitenkin naisasian näkyvyydestä TTY:ssä.²⁶ TTY:n toimintakertomusten, sanomalehtiartikkelien, valokuvien ja historiikkien perusteella TTY:n Naiskuoron jäsenten määrä vuosina 1897–1918 vaihteli parinkymmenen ja neljänkymmenen välillä.²⁷

Nimimerkki ”K. F. H.” kuvaa vuonna 1928 julkaistussa *Työn Sävel* -lehden artikkelissa ”Laulu ja soitto aatteen palveluksessa” kuoro- ja soittotoiminnan merkitystä työväenliikkeelle ja -yhdistyksille. Kirjoittajan mukaan juuri kuorotoiminta oli yhdistysten ytimessä, ja kuorojen perustaminen oli tärkeää yhdistysten alkuvaiheessa, koska niiden avulla saatiin ihmisiä paikalle tilaisuuksiin.²⁸ Kuorojen siis ajateltiin toimivan uusien työväenyhdistysjäsenten värväysmenetelmänä. Kirjoittaja antaa esimerkiksi

24 Jokela 2016, 33, 39, 359.

25 Oili Sinisalon haastattelu. Työväen muistitoimikunta, kansio 257, keräelmä 1299, 17, 19–21, Työväen arkisto (tästä lähtien TA).

26 Vrt. Turun Työväenyhdistyksen jäsenkirjat 1897, 1899–1905. Turun Työväenyhdistyksen arkisto, TA; Turun Työväenyhdistyksen jäsenkirjat 1908–1909. Turun Työväenyhdistyksen asiakirjat. Vapaussodan arkisto, Kansallisarkisto (tästä lähtien KA); Turun Työväenyhdistyksen Naisyhdistyksen toimintakertomukset 1908–1915. Turun Sosialidemokraattisen Naisliiton arkisto, TA.

27 Turun Työväenyhdistyksen toimintakertomukset 1909–1918. Turun Sosialidemokratisten järjestöjen vuosikertomuksia 1907–1919. Työväenliikkeen kirjasto (tästä lähtien TK); *Sosialisti* 2.12.1937; Lindblom 1957, 4–7.

28 *Työn Sävel* 2/1924, 25; vrt. myös Jokela 2016, 11.

juuri TTY:n ja ”miten [siellä] naiset tulivat vedettyä laulun kautta työväenliikkeen palvelukseen”:

Vuonna 1896 syntyi ensimmäinen työläisnaisten yhdistys Turkuun ja sen peruskivenä voi sanoa olleen laulun tenhovoiman. Perustettiin naiskuoro, johon yhtyi lukuisasti tyttöjä, joitten laulu kokosi ympärilleen äitejäkin ja näin sai yhdistys ensimmäisenä toimintavuotenaan kohoamaan jäsenmääränsä sadan vaiheille. Selvää myös on, että missä on nuoria tyttöjä, kertyy sinne miehiäkin. Näin saivat riennot sitten tästäkin laulun tenhon nostattamasta sysäyksestä uutta verestä toimintavoimaa.²⁹

Myös TTY:n historiikeissa Naisyhdistyksen ja Naiskuoron perustamisen välille on vedetty tiivis yhteys, ja kuorolaulun sekä ylipäättään musiikin on katsottu toimineen työväenyhdistykseen liittymisen houkuttimena erityisesti naisten parissa.³⁰ Miten todellisuudessa asia onkin ollut, niin joka tapauksessa on mielenkiintoista, että näin on ajateltu. Ajatuksen voisi myös tulkita heijastavan patriarkaalista käsitystä naisten soveltuvuudesta tai mieltymyksestä huveihin pikemminkin kuin aatteisiin ja politiikkaan. Toisaalta sen voi ajatella yhtä lailla kertovan musiikin voimasta.

TTY:n Naisyhdistyksen tilikirjasta löytyy yhdistyksen ja kuoron ensimmäisestä toimintavuodesta 1897 alkaen merkintöjä yhdistyksen iltamien, vuosijuhlien, huvi- ja mielenosoitusretkien menoista ja tuloista.³¹ Tältä vuodelta löytyvät myös kuoron ensimmäiset esiintymisilmoitukset sanomalehdistä. Kuoro lauloi muun muassa TTY:n 10-vuotisjuhlassa (ks. kuva 1), joka oli huomattava tapahtuma.³²

29 *Työn Sävel* 2/1924, 25.

30 Ks. esim. Jokela 2016, 11.

31 Turun Työväenyhdistyksen Naisyhdistyksen tilikirja 1897–1916. Kansio X3:792 / M65, Sosialidemokraattisen puolueen paikallisjärjestöjen asiakirjat. Vapaussodan arkisto, KA.

32 *Turun Lehti* 29.5.1897.

Suweja.
T. T. Y:n
10-vuotinen Juhla
yhdistyksenhuoneustossa
Loukokann 30 p:nä klo 6 i.p.

Ohjelma:

1. **Alkusoitto** (Koraali).
2. **Tervehdysohje** (Hra A. Bärman).
3. **Laulua** (T. T. Y:n naiskööri).
4. **Soittoa** (Työväenmarssi) T. T. Y:n soittolunta).
5. **Juhlahuue** (hra J. K. Kari)
6. **Laulua**. (T. T. Y:n mieskööri).
7. **Soittoa**.
8. **Juhlaruno** (Neiti Olga Westering).
9. **Laulua** (Mieskööri).
10. **Soittoa**.
11. **Maamme laulu** (yhteisesti).

Pääsymaksu 50 p. 1895

Kuva 1. Ilmoitus Turun Työväenyhdistyksen 10-vuotisjuhlasta, jossa vuoden alussa perustettu naiskuoro esiintyi, mahdollisesti ensimmäisen kerran ja todennäköisesti Anna Karin johdolla.³³ Turun lehti 29.5.1897.

Turkulaiset työläisnaiset olivat kuitenkin olleet mukana työväen kuorotoiminnassa jo aiemminkin. Vuosina 1874–1887, ennen TTY:n perustamista, toimi Turussa Tehdastyömiesten Yhdistyksen sekakuoro, jonka jäsenet siirtyivät TTY:n sekakuoroon TTY:n tullessa perustetuksi (1887).³⁴ TTY:n sekakuoron koko ja aktiivisuus vaihtelivat. Esimerkiksi vuosina 1894–1895, jolloin rouva Hellman johti TTY:n sekakuoroa, siinä oli peräti

33 Kaikki sanomalehdistä otetut kuvat artikkelissani ovat kuvakaappauksia Kansalliskirjaston digitaalisesta sanomalehtiarkistosta.

34 *Sosialisti* 20.4.1947.

70–80 laulajaa, joista suurin osa oli naisia.³⁵ Näistä naisista huomattava osa todennäköisesti jatkoi harrastustaan sittemmin TTY:n Naiskuorossa; naiskuorotoimintaakin oli ollut vireillä jo varhaisen sekakuoron piirissä.³⁶ Niin ikään on kiinnostavaa, että TTY:n Naiskuoron ensimmäinen johtaja oli nainen: Anna Kari.³⁷ Kuoron johtajat vuosina 1897–1918 olivat seuraavat:³⁸

Kansakoulunopettaja Anna Kari n. 1897–1898
 Urkuri Kalle Pastell (myöh. Paasio) n. 1900–1902
 Muusikko, kapellimestari Antti Palén 1902–1906
 Muusikko, kapellimestari, säveltäjä Robert Koskinen 1907–1918

Anna Kari os. Kiljander (1867–1936) oli kansakoulunopettaja ja saanut musiikinopetusta muun muassa Oulun tyttökoulussa sekä Jyväskylän seminaarissa, jossa opetettiin myös kuoronjohtoa. Kari oli TTY:n ja sen Naisyhdistyksen jäsen ja vakaumusellinen sosialisti, ja hänen puolisonsa oli TTY:n monitoimimies sekä Suomen Työväenpuolueen (nyk. Sosialidemokraattisen Puolueen) ensimmäinen sihteeri (1899–1905). Kari toimi Turussa vuodesta 1894 alkaen kansakoulun ja iltakoulun apuopettajana, ja vuodesta 1917 alkaen opettajana ja vuodet 1926–1934 johtajana Cygnaeuksen alakansakoulussa.³⁹

35 *Åbo Underrättelser* 9.11.1894, 19.11.1894 ja 14.10.1895; *Åbo Tidning* 22.10.1894 ja 14.10.1895; ks. myös Jokela 2016, 25. En ole löytänyt tarkempaa tietoa rouva Hellmanista.

36 *Sosialisti* 20.4.1947.

37 *Sosialisti* 2.12.1937 ja 20.4.1947. Jälkimmäisessä kirjoituksessa Karin etunimeksi mainitaan virheellisesti Olga.

38 Tiedot on koottu erinäisistä lähteistä päättelemällä: *Turun lehti* 10.12.1896; *Sosialisti* 2.12.1937 ja 20.4.1947; Lindblom 1957; Pekkalainen 1996; Jokela 2016, 33; sekä Turun Työväenyhdistyksen toimintakertomukset 1909–1918, TK.

39 *Uusi Aura* 10.3.1936; *Toveritar* 1.3.1936; *Sosialisti* 2.12.1937; *Kaiku* 30.5.1885; *Kansakoulun lehti* 1.7.1889; *Päivän Uutiset* 31.08.1889. Karin puoliso Juho Kyösti Kari oli myös kansakoulunopettaja sekä sittemmin muun muassa senaattori. Esim. Jokela 2016, 12, 33; *Åbo Tidning* 17.7.1892. Hän myös toimitti laulukokoelman *Työväen lauluja ja runoja* (1903).

Seuraava kuoronjohtaja, Kalle Pastell (myöh. Paasio, 1875–1941) oli Turun lukkarikoulusta vuonna 1901 valmistunut kanttori-urkuri ja laulunopettaja. Vuonna 1903 hän sai vakituisen paikan Kiukaisten lukkari-urkurina, minkä takia hän luultavasti lopetti TTY:n kuorojen johtamisen. Hän oli syvästi uskonnollinen henkilö ja toimi loppuelämänsä kirkkomusiikin parissa.⁴⁰

Antti Palén (1878–1948) oli tunnettu turkulainen musiikki-vaikuttaja, urkuri, trumpettisti, säveltäjä ja kapellimestari. Hän johti kaikkia TTY:n laulu- ja soittokuntia – eli kuoroja, torvisoittokuntaa ja jousiorkesteria – vuodesta 1902 vuoteen 1906 (tosin torvisoittokunta ei toiminut vuonna 1902). Tällöin hän siirtyi johtamaan Turun Palokunnan ja Turun Vapaapalokunnan orkestereita. Palén oli toiminut aktiivisesti myös Turun Soitannollisessa Seurassa. Palénin aikana TTY:n laulu- ja soittokunnat menestyivät laulujuhlien kilpailuissa. Vuonna 1913 Palén muutti Amerikkaan.⁴¹

Palénin seuraaja oli Pietarissa kolutuksensa saanut kuoronjohtaja, säveltäjä ja kapellimestari Robert Koskinen (1875–1924, myös Antti/Anders Roobert Koskinen).⁴² Hän oli aatteellinen sosialisti, ja Palénin tavoin hän johti kaudellaan kaikkia TTY:n laulu- ja soittokuntia. Hänen 11-vuotinen johtajakautensa (1907–1918) päättyi sisällissotaan, jossa hän toimi Turun piirin punakaartin soittokunnan johtajana. Sodan loputtua hän pakeni maasta. Palattuaan Suomeen vuonna 1920 Koskinen työskenteli *Sosialisti*-lehden toimittajana ja musiikkikriitikkona mutta kuoli muutaman vuoden kuluttua. Säveltäjänä Koskinen muistetaan muun muassa torvisoittokunnalle säveltämästään teoksesta *Muis-toja Pietarista* sekä *Barrikadimarssin* sekakuorosovituksesta.⁴³

40 *Satakunta* 16.4.1903; *Uusi Suomi* 13.7.1941.

41 *Työn Sävel* 2/1924, 17–18; *Työväen Musiikkilehti* 4/1941; Pekkalainen 1996, 14, 68, 104, 516.

42 Ennen vuotta 1884 syntyneiden henkilöiden hakemistokortit, jakso 1181. Kansaneläkelaitoksen henkilökortit -arkisto, KA; sekä *Työn Sävel* 2/1924, 19.

43 *Työn Sävel* 2/1924, 19; Pekkalainen 1996, 14, 68, 114–120, 516.

Niin ikään hän teki runsaasti sovituksia naiskuorolle, mutta nuottijäämistöä ei häneltä harmi kyllä ole säilynyt.⁴⁴

Näistä varhaisten vuosien johtajista aatteellisia sosialisteja olivat siis Kari ja Koskinen, joista Kari oli lisäksi naisasianainen.

Kuoron uudelleenperustaminen 1907

Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoro on yksi maamme vanhimpia edelleen toimivia suomenkielisiä nais- ja työväenkuoroja. Kuoro on omissa historiikkeissaan turhan vaatimaton mieltäessään perustamisvuodekseen vasta vuoden 1907,⁴⁵ jolloin kuoro perustettiin uudestaan, kun toiminta oli sitä ennen joksikin aikaa hiipunut.

Kuorojen iän arviointi on monesti tulkinnanvaraista, sillä niiden toiminta on usein katkonaista. Toiminta on välillä lakannut, minkä takia kuoro on perustettu uudelleen, usein moneen kertaan. Kuorojen historiaa voi luonnehtia myös pitkät toimintajatkumot, joista ei ole säilynyt ”virallisia” dokumentteja. Kuorojen nimetkin saattavat muuttua, niin kielen kehityksen kuin yhdistysten ja järjestöjen nimenmuutosten myötä (esim. 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa puhuttiin yleensä *kööristä* ja *laulukunnasta* kuoron sijaan). Muun muassa tällaisten seikkojen vuoksi kuorojen historiikit saattavat nimetä kuoron perustamisvuodeksi jonkin uudelleenperustamisvuoden, josta käsin tarina näyttäytyy eheäksi tai muulla tavoin kuoron tarpeita tyydyttäväksi. Kuoron uudelleenperustajat ovat esimerkiksi saattaneet kokea uudelleenperustamistyönsä niin merkittäväksi, että he ovat mieltäneet sen kuoron *varsinaiseksi* perustamisvuodeksi ja aiemmat vaiheet vähemmän tärkeäksi esihistoriaksi. Tällä on saatettu pyrkiä korostamaan omaa tai jonkun merkittävän hahmon, kuten tietyn

44 Koskisen jäämistön nuottiaineisto on tuhoutunut. Pekkalainen 1996, 15, 114, 193. Todennäköisesti Palénin kauden naiskuoronuotit periytyivät Koskiselle ja niin ikään tuhoutuivat tai hävisivät Palénin mukana Amerikkaan.

45 Lindblom 1957; Jalo 2007; Förflikat 2007 & 2017.

kuoronjohtajan, panosta tai suuren historiallisen murroksen, kuten vuoden 1905 suurlakon tai vuoden 1918 sodan, merkitystä työväenliikkeelle, sen kulttuuritoiminnalle ja kuorolaisille. Kuorossa toimineilla henkilöillä on myös voinut olla keskinäisiä konflikteja, jotka ovat vaikuttaneet kuoron tapaan kertoa historiastaan. Tällaisen psykologisen dynamiikan vuoksi kuoron varhaisvaiheita on saatettu niiden omissa historiikeissa vähätellä. Myös historiikin kirjoittamisen aikana käsillä ollut aineisto tai sen puute on voinut ohjata näkemystä kuoron historiasta ja perustamisvuodesta.

Tämä pätee myös TTY:n Naiskuoroon, joka nykyisin toimii nimellä Föriflikat⁴⁶. Vuonna 2017 kuoro juhli 110-vuotisjuhlaansa,⁴⁷ mutta tutkimuksen näkökulmasta sillä oli silloin jo 121. toimintavuosi menossa. Vaikka kuoro on perustettu vuonna 1897 ja se ehti toimia aktiivisesti jo 1800-luvun puolella, sen uudelleenperustaminen vuonna 1907 on koettu niin merkittäväksi tapahtumaksi, että se on omaksuttu kuoron omaan historiankirjoitukseen perustamisvuodeksi.⁴⁸ Ensimmäisen kerran tämä historiankirjoitustapa näkyy aineistossani vuoden 1928 sanomalehdissä, joissa mainostetaan kuoron 20-vuotisjuhlakonserttia (vaikka kuoro tosiasiallisesti täytti 30 vuotta).⁴⁹ Tuolloin *Sosialisti*-lehdessä 17.3.1928 julkaistiin konsertti-ilmoituksen ohella TTY:n Naiskuoron 20-vuotisjuhlatoimikunta nimissä kirjoitettu kuoron historiaa käsittelevä artikkeli otsikolla ”Turun T.Y:n Naiskuoron 20-vuotisjuhlan johdosta”.⁵⁰

46 Nimi viittaa Aurajoen yli kevyttä liikennettä kuljettavaan Föri-nimiseen lauttaan.

47 Esim. Föriflikkojen 110-vuotisjuhlakonsertin mainos (18.11.2017).

48 TTY:n Naisyhdistyksen historiaa tutkineen Arto Jokelan mukaan yksi syy tähän voisi olla se, että yhdistys rekisteröitiin kyseisenä vuonna yhdistysrekisteriin, ja vasta tämän yhteiskunnallisen ”virallistamisen” on koettu aloittaneen kuoron ”varsinaisen”, ”virallisen” historian. Jokelan sähköposti artikkelin kirjoittajalle 24.4.2020.

49 *Sosialisti* 17.3.1928.

50 *Sosialisti* 17.3.1928.

Artikkelin mukaan kuoro ”vakiinnutettiin” ja ”herätettiin uudelleen henkiin” syksyllä 1907, vuoden 1905 suurlakon jälkeisissä työväen nousukauden tunnelmissa, jolloin kiinnitettiin uudella painolla huomiota henkisiin pyrintöihin työväestön omaehtoisena kulttuuritoimintana. Kirjoituksessa huomioidaan, että kuoro oli toiminut jo heti Naisyhdistyksen perustamisesta lähtien, mutta tämä varhainen toiminta oli kirjoituksen mukaan ollut ”enemmän tai vähemmän satunnaisten johtajien käsissä”, luonteeltaan ”tilapäistä”, eikä toiminta ollut ”vastannut tarkoitustaan”. Kirjoituksen mukaan naisosasto pyysi vuonna 1907 TTY:n johtokunnalta vakituista naiskuoron johtajaa, joksi saatiin soittokunnan ja mieskuoron johtaja Robert Koskinen. Koskinen aikaa kirjoituksessa kuvataan ”herttaiseksi menneisyydeksi”, mutta aivan uudenvuodenhenki syntyi kirjoituksen mukaan vuoden 1918 jälkeen. Kun kuoro vuonna 1920 jälleen aloitti toimintansa, ”entisen epämääräisen, hapuilevan [hengen] tilalle astui tarmokas määrätietoinen työ” ja [taiteellinen] ”vakavuus”, ensin Väinö Malmin (myöh. Malmisen) ja vuodesta 1924 alkaen Armas Fagerlundin johdolla.⁵¹ Koskista edeltäneitä johtajia ei mainita.

TTY:n Naiskuoron 20-vuotisjuh latoimikunnan kirjoitus korostaa suurlakon ja sisällissodan henkistä merkitystä työväenliikkeelle ja työväen kuorotoiminnalle. Ehkä vasta näiden myötä alkoi juh latoimikunnan mukaan ”todellinen sosialistien kuorotoiminta”. Vaikkei sitä kirjoituksessa mainita, voidaan myös huomioida, että kuoro uudelleenperustettiin välittömästi naisten äänioikeuden ja vaalikelpoisuuden (1906) saavuttamisen jälkeen – samana vuonna, jona ensimmäiset naiskansanedustajat aloittivat parlamentaarisen työnsä (1907).

Kirjoituksessa korostetaan ammattimaisia ja palkattuja kuoronjohtajia muttei huomioida, että niitä kuorolla oli jo ennen Koskista. Varhainen toiminta ei myöskään näytä aineiston valossa olleen mitenkään ”tilapäistä” tai ”satunnaista” vaan aktiivista ja järjestäytynyttä. TTY:n Naisyhdistyksen tilikirja sisältää merkintöjä laulunjohtajan palkkioista vuosilta 1898 (yht. 45 mk), 1899 (30 mk), 1900 (20 mk), 1901 (30 mk) ja 1902 (yht. 25 mk).

⁵¹ *Sosialisti* 17.3.1928.

Summat ovat pieniä mutta osoituksia säännöllisesti maksetusta toimesta.⁵² Koskisen edeltäjä Palén oli vähintään yhtä ammattilainen kuin Koskinen, ja hän oli hyvin tunnettu kaupungin musiikkiipiireissä. Palénin naiskuorolle tekemiä sovituksiakin laulettiin vielä Koskisen aikana ja todennäköisesti myöhemminkin. Mutta Palén ei ollut profiililtaan aatteellinen sosialisti kuten Koskinen.⁵³ Ehkä Palénia pidettiin taustaltaan liian porvarillisena, jotta hänet olisi haluttu mukaan kuoron viralliseen historiankirjoitukseen suurlakon ja sisällissodan jälkeisinä vuosina, joita työväenliikkeessä määrittänyt sosialistinen käänne,⁵⁴ traumahistoria ja itseymmärrys. Sen sijaan Koskisen aatteellisuus, osallistuminen Suomen sisällissotaan ja sodanjälkeinen pakolaisuus lienee tehnyt hänen johtajankaudestaan ”sopivan” kuoron historian aloituspisteen kuoron 20-vuotisjuhlatoimikunnan sekä joidenkin vuoden 1907 uudelleenperustajien mielestä. Tämä sopi yhteen työväenliikkeen historiallisten käännteiden sekä omaehtoisen työväenmusiikin kehittymisen kanssa.⁵⁵

Kuoron itseymmärrys on noudattanut tätä vuonna 1928 laadittua historiankuvauksen linjaa nykypäivään saakka. Kun TTY:n Naiskuorosta tehtiin 1950-luvulla ensimmäinen laajempi historiikki, siinä todettiin kuoron perustamisvuodeksi niin ikään 1907

52 Turun Työväenyhdistyksen Naisyhdistyksen tilikirja 1897–1916, KA. Vuosilta 1903–1913 ei näy laulunjohtajien palkkioita, mutta se voi johtua siitä, että palkkiot maksettiin muualta kuin Naisyhdistyksen varoista. Vuosina 1903–1918 TTY:n Naiskuoron johtaja oli aina myös TTY:n kaikkien laulaja soittokuntien johtaja, jonka palkkio maksettiin yhteisesti todennäköisesti muista varoista kuin Naisyhdistyksen varoista. Käytäntö lisäsi Naiskuoron itsenäisyyttä suhteessa Naisyhdistykseen. Tilikirjan menomerkinät loppuvat vuoteen 1913.

53 Pekkalainen 1996, 14, 112–113, 131.

54 Tähän kehitykseen kuuluu Suurlakon (1905) ohella Suomen Työväenpuolueen perustaminen vuonna 1899 sekä Forssan puoluekokous 1903, jossa puolue omaksui sosialistisen ohjelman wrightiläisyyden tilalle, vaihtoi nimensä Suomen Sosiaalidemokraattiseksi Puolueeksi (SDP) ja loi modernin hyvinvointiyhteiskunnan peruseriaatteet.

55 TTY:n naiskuorossa vaikuttaisi olleen Palénin aikaan liittyviä henkilöiden välisiä konflikteja, ja esimerkiksi Palénia syytettiin virheellisesti eräästä varkaudesta. Ks. Pekkalainen 1996, 105, 111.

(tarkka päiväys on 12.7.1907), vaikka kuoron aiempikin toiminta tekstissä tunnustettiin.⁵⁶ Samalla linjalla on kuorosta vuonna 2007 laadittu 100-vuotishistoriikki.⁵⁷

Kuoron tapaa mieltää historiansa on kuitenkin kritisoitukin, muun muassa *Sosialisti*-lehdessä 2.12.1937 kuoron 30-vuotisjuhla-konsertin yhteydessä. Laajan katsauksen kuoron historiaan luovassa artikkelissa, jonka kirjoittaja on jättäytynyt anonyymiksi, todetaan kuorolla olevan takanaan työvuosia pikemminkin 50 kuin 30 vuotta. Artikkelin ei siten pelkästään huomioi kuoron ensimmäistä perustamista Naisyhdistyksen perustamisen yhteydessä vaan viittaa vielä varhaisempaan, vuodesta 1887 alkaneseen toimintaan TTY:n laulukunnan piirissä. Artikkelissa myös mainitaan kuoron varhaisia johtajia aina Anna Karista alkaen.⁵⁸ Vastaavasti nimimerkki ”Orpo” kirjoitti *Sosialisti*-lehdessä vuonna 1947 kuoron viettävän 40-vuotisjuhlaansa, ”vaikka se paremminkin voisi viettää 50-vuotisjuhlaansa [– –]. Jostakin ihmeellisestä syystä kuoro on kuitenkin ruvennut laskemaan ikänsä vasta vuodesta 1907, jolloin se taas kerran erään keskeytyksen jälkeen ryhtyi uudelleen jatkamaan toimintaansa.”⁵⁹

Kuten vuoden 1947 *Sosialisti*-lehden artikkelikin toteaa, TTY:n Naiskuoro on käynnistetty monta kertaa uudestaan, kun toiminta on jostakin syystä hiipunut pitemmäksi aikaa.⁶⁰ Vuoden 1907 herääminen ei ole ainut uudelleenperustaminen kuoron historiassa. Esimerkiksi vuonna 1920 kuoro piti jälleen perustaa uudestaan, kun sen toiminta oli ennen sisällissotaa surkastunut, sitten sulautunut sekakuorotoiminnaksi ja lopulta sekasorron vuosina katkennut. Vuonna 1920 kuoro käynnistyi uudestaan Väinö Malmin johdolla, ja tuolloin TTY:n laulukunnat liittyivät juuri perustettuun työväen musiikin kattojärjestöön Suomen

56 Lindblom 1957.

57 Jalo 2007.

58 *Sosialisti* 2.12.1937.

59 *Sosialisti* 20.4.1947.

60 Vrt. Jokela 2016, 48.

Työväen Musiikkiliittoon, mikä merkitsi jälleen uutta vaihetta kuoron historiassa.⁶¹

Varhaisin valokuva TTY:n naiskuorosta on peräisin vuoden 1907 uudelleenperustamisen tienoilta, mikä osaltaan kertoo uudelleenperustamisen merkityksestä ajan kuorolaisille (ks. kuva 2). Kuoron 50-vuotishistoriikissa kuvausvuodeksi mainitaan 1908.⁶² Ajan vastuuhenkilöitä kuorossa olivat muun muassa Alma Airo, Saima Aro-Säilä, Aina Myrsky ja Siina Simola. Muita jäseniä olivat esimerkiksi Sanni Airo, Ida Alonen, Iida Haavi, Emmi Halme, Helmi Heinonen, Julia Koivuranta, Naimi Lehto, Rauha Lehto, Emmi Murto, Olga Pitkänen, Taimi Saukkonen, Oili Sinisalo, Salli Söderlund, Irene Tammilehto ja Maija Välke.⁶³ Osa näistä naisista kuului Naisyhdistyksen johto-, huvi- tai muuhun toimikuntaan. Esimerkiksi Ida Alonen oli Naisyhdistyksen johtokunnan puheenjohtaja sekä myöhemmin TTY:n johtokunnan jäsen.⁶⁴

TTY:n Naiskuoron monipolvinen perustamishistoria katkoksiineen ja uudelleenkäynnistyksiineen ei ole mitenkään poikkeuksellista vaan luonnehtii yleensäkin pitkäikäisiä kuoroja, orkestereita ja muita soitannollisia yhdistyksiä. On historiankirjoittajan näkökulmasta kiinni, korostaako hän toiminnassa jatkumoa vai katkosta. Tampereen Työväenyhdistyksen Naiskuoro, joka nykyään toimii nimellä Miskantti, ilmoittaa perustamisvuodekseen 1910,⁶⁵ mutta jo 1880-luvun sanoma- ja aikakauslehdistä löytyy mainintoja kuoron esiintymisistä ja palkinnoista.⁶⁶

61 Esim. *Työn Sävel* 1/1921.

62 Lindblom 1957, 4–5; ks. myös Pekkalainen 1996, 113.

63 Olen poiminut nimiä *Sosialisti*-lehden artikkelista 17.3.1928 (”Turun T.Y:n kuoron 20-vuotisjuhlan johdosta”), kuoron 50- ja 100-vuotishistoriikeista (Lindblom 1957, 4, 7–9, 29; Föriflikat 2007, 2) sekä Turun Työväenyhdistyksen toimintakertomuksista 1909–1918, TK.

64 Turun Työväenyhdistyksen Naisyhdistyksen toimintakertomukset 1908–1915, TA.

65 Esim. Hakala 1960; Vehmanen 2010; TATY NK 2017.

66 Esim. *Säveleitä* 1.9.1888 (s. 66); *Suomen kirjapainolehti* 31.3.1892, 30.4.1892, 30.11.1892, 30.3.1893 ja 31.8.1893.

Kuva 2. Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoro vuonna 1908, johtajanaan Robert Koskinen. Kuva on otettu kuoron uudelleenperustamisen (1907) kunniaksi.⁶⁷ Kuorolaisista on mielestäni tunnistettavissa toisesta rivistä Fanny Jylhä (toinen vasemmalta) sekä takarivistä Riikka Koskinen (viides vasemmalta), Amalia Lundqvist (neljäs oikealta) ja Mandi Suominen (ensimmäinen oikealta). Lähde: Lindblom 1957, 5.

Kuoro vaikuttaisi toimineen yli kaksikymmentä vuotta kauemmin kuin mitä sen historiikit antavat ymmärtää.⁶⁸ Turun ja Tampereen työväenyhdistysten naiskuorojen ohella 1800-luvun lopulla on Suomessa toiminut ainakin seuraavat työväen naiskuorot:

Haminan Työväenyhdistyksen Naiskuoro⁶⁹
Helsingin Kirjanpainajain Yhdistyksen Käsityöosaston Naiskuoro⁷⁰

⁶⁷ Lindblom 1957, 4–5; Pekkalainen 1996, 113.

⁶⁸ Tampereen Työväenyhdistyksen Naiskuoron historiikkeja ovat esim. Hakala 1960; Vehmanen 2010; ja TATYNK 2017.

⁶⁹ *Työväen kalenteri* 1893 (nro 1).

⁷⁰ *Gutenberg* 1.12.1894.

Hämeenlinnan Työväenyhdistyksen Naiskuoro⁷¹
Kotkan Työväenyhdistykseen Naiskuoro⁷²
Viipurin Työväenyhdistyksen Naispalvelijain Ammattiosaston
Kuoro⁷³.

1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä on lisäksi toiminnut muun muassa seuraavat työväen naiskuorot:

Helsingin Työväen Yhdistyksen Naiskuoro⁷⁴
Korkeakosken Työväenyhdistyksen Naiskuoro⁷⁵
Kuopion Kauppa-apulaisyhdistyksen Naiskuoro⁷⁶.

Näiden kuorojen johtajina esiintyi miesten ohella naisia, siitä huolimatta, että naismuusikoiden ammattimainen toiminta oli tuona aikana tehty vaikeaksi. Naisten keskenään järjestämää musiikkitoimintaa voisikin paikoin tarkastella musiikillisena vaihtoehtokulttuurina sekä omaehtoisena naiskulttuurin muotona. Ylipäätään naiskuorojen, aivan kuten naismuusikoidenkin, toiminta on ollut 1800-luvun ja 1900-luvun taitteen Suomessa paljon laajempaa ja rikkaampaa kuin mitä musiikinhistorian tutkimuksessa yleensä tuodaan esille.⁷⁷ Työväen – kuten muidenkin tahojen – naiskuorojen toiminta ulottuu pitkälle aikaan ennen naisten äänioikeutta ja kansanedustajakelpoisuutta. Esimerkiksi TTY:n Naiskuoro oli näiden suurten yhteiskunnallisten uudistusten vuosina toiminut jo kymmenisen vuotta (ks. kaavio 3).

71 *Työväen kalenteri* 1884 (nro 2); *Suomen Teollisuuslehti* 15.2.1896; *Työväen lehti* 1.5.1896.

72 *Työväen kalenteri* 1895 (nro 3).

73 *Talven kukka: palvelijattarien albumi* 1902 (nro 1).

74 *Työväen kalenteri* 1901 (nro 7).

75 *Säveletär* 1.1.1907.

76 *Kuopion osote- ja ammattikalenteri* 1910.

77 Esimerkiksi tyttökouluissa Suomessa on ollut kunnianhimoista kuorotoimintaa ammattimaisine (nais- ja mies)johtajineen ainakin 1860-luvulta alkaen. Ks. esim. Välimäki (tulossa).

Vuosi	Perustettu taho tai tapahtuma
1884	Suomen Naisyhdistys
1888	Turun Työväenyhdistyksen mieskuoro
1892	Unioni Naisasialiitto Suomessa
1896	Turun Työväenyhdistyksen Naisyhdistys (1920 Turun Sosialidem. Naisyhd.)
1897	Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoro
1899	Suomen Työväenpuolue (nyk. SDP)
1900	Työläisnaisten liitto (nyk. Sos.dem. naiset)
1900	Ensimmäinen Työväen laulukirja (11 laulua)
1903	Forssan puoluekokous / Suomen Sosialidemokraattinen Puolue (SDP)
1905	Kansainvälinen suomennetaan
1905	Suurlakko
1906	Yleinen ja yhtäläinen äänioikeus (valtio; kunnat 1919)
1906	Työläisnainen-lehti
1907	Naisedustajat Suomen eduskuntaan
1907	Suomalainen Naisliitto
1910	Ensimmäiset työväenliikkeen laulu- ja soittojuhlat
1918	Työväen laulukirjan 4. painos (136 laulua)
1918	Sisällissota

Kaavio 3. Joitakin tapahtumia, jotka liittyvät naisten oikeuksien, demokratiakehityksen, työväenliikkeen ja -musiikin sekä Turun Työväenyhdistyksen historiaan ja jotka tarjoavat suhteuttamiskehyksiä Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoron varhaisvaiheille. Kuten Irma Sulkunen on tuonut esiin, monet kansanliikkeet ja yleisjärjestöt olivat todellisuudessa laajempia ja tehokkaampia ”naisjärjestöjä” kuin varsinaiset naisasiayhdistykset. Tärkeimmät niistä olivat työväenliike, raittiusliike ja nuorisoseuraliike.⁷⁸

78 Esim. Sulkunen 1991, 37–44.

Esiintymiset ja toiminta I: kokoukset, juhlat ja mielenosoitukset

Tutkimusaineistosta löytämieni toiminta- ja esiintymistietojen perusteella⁷⁹ olen jakanut TTY:n Naiskuoron toiminnan ja esiintymistilaisuudet vuosina 1897–1918 ensinnäkin kolmeen toimintapiiriin: (1) Naiskuoron omaan toimintapiiriin, (2) TTY:n Naisyhdistyksen ja naisliikkeen laajempaan toimintapiiriin sekä (3) TTY:n ja työväenliikkeen laajempaan toimintapiiriin. Tämän lisäksi olen jaotellut kuoron toiminnan näiden toimintapiirien alle erilaisiin tapahtumatyyppeihin seuraavasti:

(1) TTY:n Naiskuoron oma toimintapiiri

Harjoitukset ja kokoukset

Naiskuoron iltamat ja konsertit

Naiskuoron jäsenten merkkipäivät, hautajaiset, syntymäpäivät
ym. tapahtumat.

(2) TTY:n Naisyhdistyksen sekä naisliikkeen laajempi toimintapiiri

Naisyhdistyksen kokoukset ja keskustelutilaisuudet

Naisyhdistyksen jäsenten merkkipäivät, hautajaiset ja syntymäpäivät ym.

Naisyhdistyksen vuosijuhlat ja suuret tapahtumat

Naisyhdistyksen iltamat ja muut tapahtumat (esim. kävelyretket)

Naiskansanedustajaehdokkaiden vaalitulaisuudet

79 Kuoroa koskevia ilmoituksia ja artikkeleita löytyi Kansallisarkiston digitaalisen lehtiaineiston ajalta 1897–1918 yhteensä 183:sta sanomalehtinumerosta, joista suurin osa on *Länsisuomen Työmiehen* (1899–1905) ja *Sosialistin* (1906–1915) numeroita, joiden lisäksi jonkin verran ilmoituksia ja artikkeleita löytyi lehdistä *Aura* (1896), *Uusi Aura* (1897), *Turun Lehti* (1896–1897, 1904), *Sanomia Turusta* (1897) ja *Turun Sanomat* (1905). Samassa lehden numerossa saattoi olla useitakin eri ilmoituksia ja artikkeleita, jotka liittyivät kuoron toimintaan. Lisäksi keräsin kuoron toimintaa koskevia tietoja TTY:n ja sen alayhdistysten toimintakertomuksista, kuoron historiikkeista ja kuorolaisten muistelmista.

Muut naisasiapoliittiset tempaukset ja mielenosoitukset (esim. naisten äänioikeustaisteluun liittyvät suur tapahtumat).

(3) TTY:n ja työväenliikkeen laajempi toimintapiiri
TTY:n vuosijuhlat, iltamat, kuusijuhlat ym. vastaavat juhlat
TTY:n kansanjuhlat, kesäjuhlat, arpajaiset ym. vastaavat tapahtumat (esim. suuret ulkoilmajuhlat)
TTY:n marssit ja mielenosoitukset
TTY:n ammattiosastojen vuosijuhlat, iltamat ynnä muut vastaavat tapahtumat
TTY:n Mieskuoron ja laulukunnan iltamat (vrt. konsertti)
TTY:n ja työväenliikkeen merkkihenkilöihin liittyvät tilaisuudet
Avustaminen Turun Työväen Näyttämöllä
Työväen kurssien päättäjäiset ym.

Kuoron aktiivisina aikoina harjoituksia oli säännöllisesti. TTY:n talon käyttöraporteista käy ilmi, että kaikista yhdistyksen jaoksista eniten taloa käyttivät kuorot. Esimerkiksi vuonna 1908 nais- ja mieskuorot käyttivät taloa yhteensä 11–17 kertaa kuussa eli 151 kertaa vuodessa.⁸⁰ Naiskuoro kokoontui harjoituksiin useimmiten kerran tai kaksi viikossa, välillä kerran kuukaudessa; lisäksi oli iltamaesiintymisiä ja muita juhlia.⁸¹ Joskus kuoro esiintyi useassa tapahtumassa saman viikon tai jopa saman päivän aikana.⁸² Sitoutumisen asteesta kertoo se, että 10–12-tuntisia työpäiviä tekevät työläisnaiset pystyivät edes ajoittain niin aikaa vievään toimintaan. Matkat harjoituksiin työväentalolle ja

80 *Sosialisti* 22.1.1909; Pekkalainen 1996, 118.

81 Esim. Lindblom 1957; Turun Työväenyhdistyksen toimintakertomukset 1909–1918, TK.

82 Esimerkiksi lauantaina 30.10.1909 kuoro esiintyi TTY:n iltamassa, seuraavana päivänä (sunnuntaina) Rakennus- ja ulkotyöläisnaisten ammattiosaston arpajaisjuhlissa sekä Leipuri- ja kondiittorien ammattiosaston paketti-iltamassa, ja sitä seuraavana päivänä (maanantaina) Palvelijattarien ammattiosaston iltamissa. *Sosialisti* 30.10.1909.

esiintymispaikoille olivat pitkiä kävelymatkoja, ja työväki asui usein kaupungin laidoilla.⁸³

Esiintymiset kuoron ja naisyhdistyksen jäsenten merkkipäivinä ja hautajaisissa vahvistivat ryhmän solidaarisuutta ja ryhmäidentiteettiä, mitä voidaan pitää järjestäytyneen yhdistystoiminnan käytäntönä mutta mikä oli naisasialiikkeen kannalta erityisen tärkeää. Nimi- tai syntymäpäivänä onnittelulaulu kajautettiin usein kadulla päivänsankarin kodin ikkunan alla.⁸⁴ Yksi esimerkki kuoron esiintymisestä jäsenensä hautajaisissa on Aina Myrskyn hautajaiset. Myrsky kuului sekä TTY:n Naisyhdistykseen että Naiskuoroon, jonka puheenjohtajana hän toimi kuoron uudelleenperustamisen aikoihin 1907–1908. Hautajaisista kerrotaan *Sosialisti*-lehdessä 19.4.1915 näin:

Viimeiseen lepoon saatettu toveri. Eilen klo 3:lta saatettiin täällä viimeiseen lepoonsa T. T. Y:n Naisyhdistyksen jäsen rva Aina Myrsky, jonka elämän hermosairaus ja sydäntauti olivat katkaisseet t. k. 11 pnä. Rva Myrsky toimi elonsa päivinä yhdistyksen suojissa väsymättömänä näyttämötaiteen harrastajana ja lauluköörin jäsenenä. Vainajaa oli haudan poveen saattamassa joukko T. T. Y:n naisyhdistyksen jäseniä ja naiskööri, joka haudalla esitti laulua. [– –] Seppele laskettiin haudalle myöskin naiskööriin puolesta. Kepeät mullat lepoon joutuneen toverin haudalle!⁸⁵

Naisyhdistyksen toimintakertomuksessa hautajaisista mainittiin seuraavaa: ”Aina Myrsky vaipui hänkin ennenaikaiseen hautaansa yhteiskunnan murjoamana. Mainittakoon vielä että vainajan omaiset kielsivät lippumme seuraamasta hautajaissaattueessa. Ainoastaan seppелеemme laskettiin haudalle.”⁸⁶ Naisyhdistys oli hankkinut uuden lipun vuonna 1908 vuonna 1898 hankitun

83 Lindblom 1957, 20.

84 Esim. Lindblom 1957, 3; Pekkalainen 1996, 118.

85 *Sosialisti* 19.4.1915.

86 Turun Työväenyhdistyksen Naisyhdistyksen toimintakertomus 1915, 37–38, TA.

vanhemman lipun tilalle.⁸⁷ Uudessa punaisessa lipussa oli kirjailtuna punamekkoinen ja pitkätukkainen nainen, jonka toisessa kädessä oli kyltti, jossa luki ”Ei taistelutta voittoa”, ja toisessa nauha, jossa luki ”1896 TTY:n Naisyhdistys”. Alareunaan oli kirjailtu männynoksakuviota.⁸⁸ Myrskyn hautajaisvuotta 1915 luonnehtivat Suomen suuriruhtinaskunnassa ensimmäinen maailmansota sekä toinen venäläistämiskausi. Työväenkin järjestötoimintaa rajoitettiin ja sensuroitiin, minkä heijastusta vainajan omaisten esittämä lippukieltokin lienee ollut, elleivät omaiset sitten olleet erityisesti naisliikettä vastaan.

Kuorolla oli tärkeä tehtävä TTY:n Naisyhdistyksen kokouksissa ja keskustelutilaisuuksissa, joissa se toimi yhteislaulujen vetäjänä ja joissa se välillä esiintyi.⁸⁹ Kuorolauluesitysten rinnalla kuoron toiminnassa oli yhtä tärkeää huolehtia yhteislauluista, jotka olivat keskeinen osa työväenyhdistysten kokouksia, juhlia, mielenosoituksia ja muita tapahtumia. Naiskuoron yksi tehtävä olikin opettaa Naisyhdistyksen jäsenille lauluja ja ylipäätään laulamista, mitä taitoa tarvittiin muun muassa mielenosoituksissa ja poliittisissa tempauksissa. TTY:n Naisyhdistyksen kokouksen alussa esitetty laulu – oli se sitten kuoron esittämä tai kaikkien laulama yhteislaulu – puhdisti mielet päivän uurastuksesta ja valmisti aatteelliselle työlle ja henkiselle kasvulle. Vastaavasti tilaisuuden lopuksi laulettu laulu oli eräänlainen ”amen” (”totisesti”): työläisnaisaatteellinen uskontunnustus, joka kohotti kokouksessa käsitellyt asiat uudelle, yleispätevälle tasolle. Laulettuja lauluja ei kuitenkaan yleensä merkitty ylös Naisyhdistyksen pöytäkirjoihin, muuta kuin poikkeustilanteissa, kun oli laulettu erityisen kohottavissa tunnelmissa tai kun laulaminen oli koettu erityisen tärkeäksi tapahtumaksi.⁹⁰ Niin ikään kuoron tärkeää, yhteislaulu-

87 Jokela 2016, 51.

88 Kuva lipusta löytyy esim. teoksesta Jokela 2016, 337.

89 Esim. *Länsisuomen Työmies* 14.1.1899, 21.1.1899 ja 31.3.1900; *Sosialisti* 6.3.1912, 14.3.1914 ja 2.12.1937.

90 Esimerkiksi TTY:n Naisyhdistyksen kuukausikokouksen 13.9.1903 pöytäkirjassa lukee: ”Lopuksi laulettiin Työväen marssi.” Tällainen merkintä on kuitenkin harvinainen, vaikka laulukäytäntö oli tavallinen. TTY:n

jen sujuvuuteen liittyvää toimintaa mielenosoituksissa ja poliittisissa tempauksissa ei useinkaan kirjattu mihinkään ylös, vaikka se oli tavanomainen käytäntö.

TTY:n Naisyhdistyksen vuosijuhlat olivat tärkeitä yhdistyksen aatteellisen identiteetin ja jatkuvuuden kannalta, ja niissä kuorolaululla oli iso rooli.⁹¹ Esimerkiksi kun yhdistys täytti kaksi vuotta (1899), TTY:n Naiskuoro lauloi juhlassa useita kappaleita. Juhlapuheen piti Nils Robert af Ursin (1854–1936), joka oli tuolloin TTY:n puheenjohtaja (1891–1900) sekä Suomen Työväenpuolueen (per. 1899) ensimmäinen puheenjohtaja (ja myöhemmin SDP:n perustajajäsen). Puheen aiheena oli työläisnaisen asema, eripalkkaisuus sekä köyhyyden ja prostituution yhteys: Työläisnainen sai samasta työstä työmiestä huonompaa palkkaa eikä pystynyt tulemaan sillä toimeen. Tämän takia monen työläisnaisen oli pakko tehdä 10–12-tuntisen työpäivän ohella prostituoidun työtä. Vuosijuhlassa todettiin, että vain yhdistystoiminnalla tällaisia yhteiskunnallisia epäoikeudenmukaisuuksia voitiin poistaa.⁹² Puheiden lomassa esitetyn laulun oli tarkoitus innostaa näihin ponnisteluihin sekä saada ihmiset pohtimaan asian tärkeyttä.

Vastaavasti kun kuoro esiintyi ja hoiti yhteislaulujen vetovastuun Turun ja sen ympäristön Sosialidemokraattisten naisten Suuressa Naisten Äänioikeuspäivän Muistojuhlassa (7.6.1908), laululla juhlistettiin tasa-arvoon liittyviä saavutuksia ja innostettiin uusiin taisteluihin (ks. kuva 4). Naisten äänioikeuspäivä oli Työläisnaisten liiton ja porvarillisten naisjärjestöjen yhdessä organisoima valtakunnallinen mielenosoitusmarssi sunnuntaina 17.12.1905. Tätä suurimuotoista naisten äänioikeuden puolesta järjestettyä poliittista tempausta vuoden 1908 muistojuhlassa juhlittiin.

Naisyhdistyksen pöytäkirjat 19.1.1901–8.1.1914. Turun Sosialidemokraattisen naisliiton arkisto 362/85, TA.

91 Esim. *Länsisuomen Työmies* 21.1.1899, 28.1.1899, 8.2.1902 ja 20.2.1904; *Sosialisti* 16.4.1908 ja 6.4.1912.

92 *Länsisuomen työmies* 21.1.1899 ja 28.1.1899; ks. myös Jokela 2016, 25.

Suurta Naisten
Äänioikeuspäivän Muistojuhlaa
 — viettää —
Turun ja sen ympäristön Sos. dem. naiset
t. k. 7 pnä, klo 11 a.p. kokoonnutaan Turun T. Y. pihamaalle
josta kulkucena lähdetään Urheilukentälle.
OHJELMA paikalla: Laulua yhteisesti, Puhe, nti Ida Aalle, Lausuntoa,
rva Laina Lehtonen, Puhe, rva Anna Riipinen, Laulua, T. T. Y:n Naiskööri,
Luetaan Sos. dem Naisliiton julkaisema vaalikenotus, Laulua.
Huom.! Naisosastojen airueet ja lipunkantajat saapuvat kello puoli 11
i.p. Työväenyhdistyksen talolle.

Kuva 4. Suuressa Naisten Äänioikeuspäivän Muistojuhlassa Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoro esitti kuorolaulua sekä kantoi vastuun yhteislauluista. Ilmoitus Sosialisti-lehdessä 4.6.1908.

Kaksi vuotta aiemmin (1906) oli Suomessa saavutettu ensimmäisenä Euroopassa naisten äänioikeus osana yleistä ja yhtäläistä äänioikeutta sekä naisten vaalikelpoisuus. Vuosi aiemmin (1907) oli Suomen eduskuntaan valittu yhdeksätoista naista, joista yhdeksän oli sosialidemokraattia. Heihin kuului muun muassa TTY:n Naisyhdistyksen entinen sihteeri Mimmi Kanervo.⁹³ Naisten äänioikeusasia oli ollut Naisyhdistyksen toiminnan keskiössä alusta alkaen, ja yhdistys oli osallistunut muun muassa äänioikeuskomitean työhön, mielenosoituksiin, varojen keräämiseen äänioikeusrahastoon sekä monenlaiseen agitaatioon.⁹⁴ Kuoro tai kuorolaiset olivat toiminnassa mukana. Heillä oli esimerkiksi mielenosoituksissa tärkeä vastuu yhteislaulujen vetämisestä ja onnistuneesta toteutumisesta.

Tämä päti muun muassa mainittuun Naisten äänioikeuspäivän tempaukseen 17.12.1905, jolloin Turussa marssi 1 500 naista naisten äänioikeuden puolesta. Tapahtuman aluksi laulettiin yhteislauluna *Jos sydän sulla puhdas on eli KPT:n marssi*

⁹³ Jokela 2016, 91. Kanervo oli myös TTY:n johtokunnan ensimmäinen naispuolinen jäsen (1903). Jokela 2016, 12.

⁹⁴ Jokela 2016, 90.

(radikaalien fennomaaniopiskelijoiden marssi), joka löytyy muun muassa vuoden 1906 *Työväen laulukirjasta*. Sen jälkeen luettiin ääneen julistus, jossa vaadittiin kaikille 21 vuotta täyttäneille naisille äänioikeus ja vaalikelpoisuus. Sitä seurasi mielenosoituskulkue yhteislauluineen. Mielenosoitustapahtuma päättyi *Maamme*-lauluun.⁹⁵ Kun samoja lauluja laulettiin kolme vuotta myöhemmin Äänioikeuspäivän Muistojuhlissa, laulu rakensi suoran kokemuksellisen yhteyden tärkeisiin saavutuksiin ja niiden kamppailuhistoriaan. Kun työläisnaisten tärkein tavoite, yleinen ja yhtäläinen äänioikeus, oli saavutettu, jatkui työläisnaisen aseman parantamistyö sen kokemuksen varassa, että asioita voitiin yhteisvoimin muuttaa.

Esiintymiset ja toiminta II: iltamat ja konsertit

Tavallinen ja taloudellisesti merkittävä TTY:n Naiskuoron toimintamuoto oli esiintyminen iltamissa. Varsinkin Naisyhdistyksen järjestämät iltamat olivat myös sosiaalityötä, jonka avulla kerättiin rahaa hädänalaisille, kuten varattomien perheiden lapsille ja orvoille, leskille, työttömille ja vähävaraisille naisille sekä hautausapuun.

Naisyhdistykseen liittyvien tapahtumien ohella kuoro esiintyi TTY:n ja sen ammattiosastojen ja alayhdistysten vuosijuhlissa, iltamissa ynnä muissa tapahtumissa. Suuriin TTY:n kansan- ja kesäjuhliin kuului usein näyttävä kokoontuminen torilla ja kulkue juhlapaikalle. Kuoroilla oli kulkueissa erityinen paikka kärsessä heti soittokunnan jälkeen. Sama päti köyhälistön kävely- ja mielenosoitusretkiin. Niissä käveltiin paikkaan, jossa pidettiin juhla, johon kuului muun muassa kuoro- ja yhteislaulua sekä poliittisia puheita.⁹⁶

TTY:n ammattiosastojen, muiden jaosten ja yhdistysten vuosijuhlat ja iltamat työllistivät kovasti TTY:n Naiskuoroa

95 Jokela 2016, 90–91.

96 Esim. *Länsisuomen Työmies* 2.6.1900; *Sosialisti* 26.8.1911 ja 30.8.1913.

1900-luvun alussa. Kuoro esiintyi muun muassa seuraavissa iltoissa ja vuosijuhlissa vuosina 1901–1910 (kyseessä on havainnollistamisen vuoksi laadittu suppea valikoima paljon laajemmasta luettelosta):⁹⁷

- Länninki- ja Päälysvaateneulojattarien ammattiosaston vuosijuhla 17.11.1901
- Turun Liinavaateneulojattarien ja Silittäjättärien Liiton iltama 16.2.1901
- Kutojattarien ammattiosaston 1. vuosijuhla 24.1.1904
- Rauta- ja Metalliammattiyhdistyksen 10-vuotisjuhla 20.2.1904
- Palvelijattarien ammattiosaston vuosijuhla 6.3.1904
- Leipurien ja Kondiittorien ammattiosaston iltama 12.11.1904
- Turun Valajien ammattiosaston iltama 18.11.1905
- Turun Neulojatarliiton iltama 19.11.1905
- Turun 10. Sosialidemokraattisen Aluejärjestön iltama 9.11.1907
- Turun Lautatarha- ja Satamatyömiesten ammattiosaston juhla 23.11.1907
- Turun Kuorma-ajurien ammattiosaston iltama 4.12.1907
- Turun Merimiesliiton iltama 26.1.1908
- Turun Maalarien ammattiosaston iltama 2.2.1908
- Turun Tupakkatehtaalaisten yhdistyksen iltama 23.2.1908
- Kirjansitojainliiton Turun osaston iltama 29.3.1908
- Harvaluodon Työväenyhdistyksen iltama 22.8.1908
- Turun Kutojain ammattiosaston iltama 3.10.1908
- Suomen Läksi-, Pelti- ja Vaskiseppäliiton osasto nro 2:n iltama 31.10.1908
- Ompelijattarien ammattiosaston iltama 8.11.1908
- Metallisulkulaisten huvitoimikunnan iltama 28.11.1908
- Kivityöntekijäin ammattiosaston iltama 13.12.1908
- Imuketyöntekijäin liiton iltama 11.12.1909
- Turun kutojain ammattiosaston iltama 23.10.1910
- Turun sosialidemokraattisen nuorisoliiton iltama 18.12.1910

97 Tiedot on poimittu *Länsisuomen Työmiehestä* 1901–1905 ja *Sosialistista* 1906–1910.

Usein samassa iltamassa esiintyi sekä TTY:n Nais- että Mieskuoro, ja suurissa tapahtumissa esiintyi lisäksi nais- ja mieskuorosta yhdistetty sekakuoro. Oman ohjelmansa ohella kuoro vastasi tilaisuuden alussa tai ennen tanssia olevasta aatteellisesta yhteislaulusta, joka useimmiten oli *Työväen marssi* torvisoittokunnan säestyksellä. Torvisoittokunnan yhteislauluun tuoma lisäpotku oli tavallinen käytäntö, jolla aatteellisiin lauluihin saatiin erityisen voimakas sointi ja kohottava tunnelma.

Kuva 5. Turun Työväenyhdistyksen sekakuoro noin vuonna 1912. Kuvassa on 29 naiskuorolaista ja 18 mieskuorolaista sekä TTY:n kuorojen ja soittokuntien johtaja Robert Koskinen (eturivissä keskellä). Käsittääkseni toisessa rivissä laitimmaisena vasemmalla on TTY:n Naisyhdistyksen johtokuntaan kuulunut Emmi Murto ja laitimmaisena oikealla Naisyhdistyksen aktiivi Amalia Lundqvist. Eturivissä kolmas vasemmalta on Oili Sinisalo, jota Tuulikki Pekkalainen haastatteli vuosina 1987 ja 1992 TTY:n soittokuntaa koskevaa tutkimustaan varten. Silloin lähes 100-vuotias nainen muisteli myös naiskuoron toimintaa.⁹⁸ Lähde: Lindblom 1957, 9.

TTY:n Naiskuoro ja Mieskuoro järjestivät itsekin iltamia ja konsertteja. Ne ovat erityisen kiinnostavia tutkimuksen kannalta, koska niitä koskevissa sanomalehti-ilmoituksissa mainitaan usein esitetty ohjelmisto, joka muiden tilaisuuksien mainoksista

98 Ks. Pekkalainen 1996, 118–121. Sinisaloa haastatteli vuonna 1992 myös Helena Honka-Hallila. Ks. Työväen muistitoimikunta 257/1299, TA.

ja raporteista yleensä puuttuu.⁹⁹ Kun kuoro itse järjesti tapahtuman, sille oli keskeistä musiikin aatteellisen ja viihteellisen arvon ohella taiteellinen arvo. Tavallista oli, että naiskuoro esiintyi mieskuoron järjestämissä iltamissa ja mieskuoro naiskuoron iltoissa. Kuorojen keskinäinen yhteistyö vaikuttaa olleen tiivistä, mitä edistivät kuorojen yhteiset johtajat. Vuoden 1912 tienoilta on olemassa valokuva TTY:n Sekakuorosta eli yhdistetystä nais- ja mieskuorosta johtaja Robert Koskisen kanssa (ks. kuva 5). Tuolloin valmisteltiin TTY:n 25-vuotisjuhlaa, jossa kaikki kolme kuoroa esiintyivät. Sekakuorosta on olemassa myös varhaisempi kuva Antti Palénin johtajakaudelta (ks. kuva 6).

Kuva 6. Turun Työväenyhdistyksen sekakuoro noin 1903–1906. Kuvassa on 39 naiskuorolaista ja 11 mieskuorolaista. Eturivissä keskellä on TTY:n kuoroja ja soittokuntia vuosina 1903–1906 johtanut Antti Palén. Lähde: Sibelius-museo.¹⁰⁰

99 Naiskuoron varhaisilta ajoilta ei ole säilynyt (tai en ole ainakaan löytänyt) nuotti- tai laulukokoelmaa, josta olisi voinut tehdä päätelmiä kuoron ohjelmistosta vuosina 1897–1918.

100 Sibelius-museossa ei ole kuvasta tarkempia tietoja. Päätelen eturivin johtajanpuikkoa kädessään pitelevän miehen Paléniksi. Robert Koskinen

Ohjelmisto ja musiikin aatteellisuus

Kuten usein Suomen työväen musiikin tutkimuksessa on todettu, 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun taitteessa sellaista suomenkielistä työväenmusiikkia, joka olisi työväen itse tekemää tai työväenliikettä varten tehtyä, ei paljon vielä ollut.¹⁰¹ Vielä vähemmän sellaista oli moniäänisinä kuorosovituksina. Joitakin lauluja kuitenkin oli, kuten Helsingin Työväenyhdistyksen kuoronjohtajan Oskar Merikannon säveltämä *Työväen marssi* (1894), jonka sanoituksen (Antti Törneröos) voi katsoa ilmentävän wrightiläistä työväenliikettä. Sisällöltään sosialistisempia ja luokkataistelevampia lauluja ilmestyi vuosisadan alussa kansainvälisten laulujen suomenkielisinä versioina sekä uusina sepitelminä. *Köyhälistön marssi (Proletaarilaulu)* ilmestyi 1900, *Kansainvälinen (Internationale)* 1905 ja *Barrikadimarssi (Venäläisten barrikaadien marssi kööreille ja soittokunnille)* 1909. Ensimmäinen *Työväen laulukirja* ilmestyi Helsingissä vuonna 1900, mutta siitä puuttui nuotit, joiden varassa olisi voinut tehdä kuorosovituksia. Vuonna 1918 ilmestynyt neljäs painos sisälsi jo peräti 136 laulua, ja siinä oli työväenlaulujen ohella runsaasti muita työväenliikkeen kannalta yhteislauluiksi sopivia kappaleita, kuten maakuntalauluja ja isänmaallisia marsseja. Muitakin työväen laulukirjoja ilmestyi vanhan työväenliikkeen aikana, kuten Kotkassa vuonna 1903 ja Turussa 1907 julkaistut *Työväen lauluja ja runoja* -vihkoset sekä

kyseessä ei ole (vrt. kuva 5) eikä TTY:n soittokuntaa vuosina 1888–1901 johtanut Gustav Nyberg (1840–1914), joka oli vuosisadan vaihteessa pitkäpartainen ja selvästi vanhempi mies. Ajallisesti kyseeseen voisi Palénin ohella tulla Kalle Pastell (myöh. Paasio), mutta kuvan mies muistuttaa muita kuvia Palénista. Kiitän kuvaan liittyvästä pohdinta-avusta Sibelius-museon amanuenssia Sanna Linjama-Mannermaata.

- 101 Esim. Saunio 1974, 235–248; Saunio & Tuovinen 1978b, 14–15; Hurri 1982, 9–17; Kurkela 1983, 30–31. Työväen musiikin tutkimuksessa tavataan erottaa toisistaan (1) *työväenmusiikki*, joka tarkoittaa ideologialtaan luokkatietoista eli sisällöltään (sanoituksiltaan) työväestä ja työväenaatteesta kertovaa musiikkia (esim. työväenlaulut), sekä laajempi kategoria (2) *työväestön musiikki*, joka tarkoittaa kaikkea musiikkia, jota työväenliike omiana osakulttuurinaan harrastaa, musiikin sisällöstä ja genrestä riippumatta. Esim. Bohman 1981, 5–6; Kurkela 1983, 37–38.

Kuopiossa vuonna 1908 painettu *Sosialidemokraattinen laulukirja*. Lauluja ilmestyi myös sanoma- ja aikakauslehdissä sekä muun muassa *Työväen kalentereissa*. Lisäksi lauluja kiersi monisteina ja käsin kirjoitettuina lappuina ja vihkoina. Ruotsin, saksan ja venäjän kielellä työväenlauluja oli Suomessa kiertänyt jo aiemmin.

Varsinaisia työväenlauluja, jotka toimivat työväenliikkeen tunnuslauluina, laulettiin työväen tapahtumissa yleensä yhteislauluina eikä moniäänisinä kuoroversioina, vaikka jälkimmäisiäkin joskus kuultiin. Lukuun ottamatta tilaisuuksien alussa ja lopussa yhteislauluina toteutettuja aatteellisia työväenlauluja, joissa kuoroilla oli usein vetovastuu, kuorot lauloivat esiintyessään pääasiassa ajan yleistä ja suosittua kuoro-ohjelmistoa, joka kuului niin työväen kuorojen kuin ylioppilaiden, tyttökoulujen, opettajaseminaarien, kansanvalistus-, nuoriso- ja raittiusseurojen ynnä muiden kuorojen ohjelmistoihin. Niitä olivat isänmaalliset laulut, kansanlaulusovitukset, hengelliset laulut sekä keskieuropalainen, suomeksi sovitettu kuoro-ohjelmisto, joka oli tuttua muun muassa laulujuhlista. Nämä laulut sopivat sisältönsä puolesta periaatteessa niin työläisväestölle kuin porvareille.¹⁰² Käsin kopioitujen nuottien ja lauluvihkojen ohella Kansanvalistusseuran julkaisemat nuottivihot olivat käytössä monissa työväen kuoroissa, ja niistä valittiin sellaisia lauluja, jotka sovittuivat helposti työväen aatemaailmaan.¹⁰³ Tämä ei ollut vaikeaa, koska monet 1800-luvun kansainvälistä ja kotimaista kansallisaatetta ilmentävät laulut käsittelivät abstraktisti kansan vapauden, itsemääräämisoikeuden ja itsenäisyyden kaipuuta sekä sarron ikeestä irti pääsemistä. Sekä isänmaalliset aiheet että raittiusaate olivat lähellä työväenliikkeen aatemaailmaa.¹⁰⁴ Toisaalta kaikissa yhteiskuntaluokissa suositut luontoaiheiset laulut sekä kansanlaulut käsittelivät yleisiä tunteita, kuten menetystä, murhetta, kaipuuta ja toiveita.

102 Ks. esim. Rantanen 2013; Rantanen ym. 2017. Sama päti torvisoittokuntamusiikkiin vuoteen 1917 asti. Esim. Pekkalainen 1996, 98.

103 Vrt. Hurri 1982, 16; ks. myös Rantanen 2016; Kurkela 2009.

104 Esim. Rantanen ym. 2017.

Myöhempi työväenmusiikin tutkimus on usein suhtautunut varauksellisesti tähän yleiseen kuoro-ohjelmistoon, jonka on nähty heijastelevan pikemminkin porvarillista musiikkikulttuuria ja arvoja kuin työväen aatemaailmaa ja kulttuuria. Asiaan voi kuitenkin ottaa toisenkinlaisen lähestymiskulman. Ensinnäkin isänmaalliset laulut, marssit ja kansanlaulut olivat 1800-luvulla käynnistyneen musiikillisen sivistystyön tuloksena yhtä lailla työväestön kuin porvariston musiikkia.¹⁰⁵ Toiseksi musiikin merkitykset ovat liikkuvia ja muuttuvat käyttöyhteyksiensä myötä. Niinpä isänmaallisten, kansanlaulujen ynnä muiden kuorolaulujen merkitys muuntui sen myötä, ketkä, missä ja milloin niitä lauloivat. Laulujen sisältö tarkentui sen ryhmän palvelukseen, joka niitä laului. Tämä on tavallista musiikin uudelleenmerkityksellistymistä erilaisten identiteettiryhmien ja vähemmistökulttuurien piirissä. Vähemmistökulttuureille (esim. 1900-luvun alun työväelle) on tyypillistä valtakulttuurin (esim. 1900-luvun alun porvariston) musiikin omiminen omiin tarkoituksiinsa.¹⁰⁶

Niinpä työväenkuoron laulaessa perinteistä suomalaiskansallista – rauhaisaa luontoa ihannoivaa ja niin sisäistä kuin ulkoista vapautta kaipaavaa – ohjelmistoa, se palveli työväenaatetta, joka oli isänmaan asialla. Samalla osoitettiin, ettei porvariluokka omissaan isänmaallisuutta (isänmaallisia lauluja), vaan isänmaallisuus oli koko kansan asia, vaikka hyvän isänmaan kriteereistä saatettiin olla eri mieltä.¹⁰⁷ Kun työväki lauloi sortokaudenvastaista

105 Ks. esim. Rantanen 2013.

106 Tunnettuja esimerkkejä historiasta ovat Yhdysvaltojen mustien orjien tapa omia ja uudelleenmerkityksellistää valkoisten kristillisiä lauluja sekä seksuaaliseen orientaatioon ja sukupuoli-identiteettiin liittyvien vähemmistöjen tapa omia valtakulttuurin heteronormatiivisia lauluja omiin tarkoituksiinsa. Edellisestä ks. esim. Saunio 1974, 43–44; jälkimmäisestä esim. Välimäki 2015, erit. 40–43, 93.

107 Vastaavasti moni kanonisoitu 1800-luvun taidemusiikin säveltäjä korosti työväenluokkaista taustaansa ja pyrki näin murtamaan käsitystä taidemusiikista yläluokan omaisuutena. Esimerkkeinä mainittakoon Ludwig van Beethoven ja Johannes Brahms. Esimerkiksi Beethoven ajatteli kohdistavansa musiikkinsa (jos ei ollut kyse tilaustyöstä) kansalle, työläisille, köyhille ja hädänalaisille.

*Ateenalaisten laulua*¹⁰⁸ (1899), se lauloi antiikin spartalaista kuvastoa mukaillen, miten kaunista on kuolla työväenaatteen ja isänmaan puolesta. Kun työväki lauloi *Suomen laulua*¹⁰⁹, se merkitsi yhdenvertaisen Suomen tulevaisuutta. Kun naiskuoro lauloi *Suomen laulua*, se merkitsi sukupuolisesti tasa-arvoista Suomen tulevaisuutta. Kun naiset lauloivat perinteisiä mieskuorolauluja, laulut saivat uusia, radikaaleja merkityksiä, kuten: ”Suomi on myös meidän, naisten.” Omimalla omaan ohjelmistoonsa perinteisiä mieskuorolauluja naiskuoro osoitti sekä konkreettisesti että vertauskuvallisesti, että kulttuuri, taide, politiikka, historia ja Suomen tulevaisuus kuuluivat myös naisille.

Jo vanhan työväenliikkeen aikana oli olemassa erityisiä työläisnaisten lauluja sekä yleisiä naisasialauluja, mutta niistä löytyy vähän jälkiä, koska työväenliike ja sen virallinen historiankirjoitus sekä työväen musiikin tutkimus ovat pitäneet naisten kulttuuria – tietoisesti tai tiedostamatta – vähempiarvoisena miehiin nähden. Naisten laulut eivät aikoinaanakaan päässeet niin helposti painettuihin laulukirjoihin vaan kiersivät laulajalta toiselle monisteina ja käsin kirjoitettuina lappusina sekä suullisena perinteenä. Niitä on harvoin otettu mukaan myöhempiin tai nykyaikaisiin työväenlaulujen kokoelmiin – niitäkään työläisnaisten lauluja, jotka löytyvät 1900-luvun alun työväen laulukirjoista.¹¹⁰

Tunnettuja ja meidän aikoihimme asti säilyneitä, tutkimukseni kohteena olevan ajan työläisnaislauluja Suomessa ovat esimerkiksi *Kansan naisille* (1906, ”Ylös herää kansan nainen / Etuasi valvomaan!”),¹¹¹ *Liittolaulu* (1906, ”Liittyen yhteistyöhön

108 Laulun on säveltänyt Jean Sibelius, sanat ovat Viktor Rydbergin ja suomennos Yrjö Weijolan.

109 Laulun on säveltänyt Fredrik Pacius, sanat ovat Emil von Qvantenin ja suomennos Taavi Hahlin (myös Aleksanteri Rahkonen on suomentanut laulun).

110 Merja Hurri (1986a) on koonnut joitakin suomalaisia ja kansainvälisiä työläisnaisten lauluja kokoelmaan *Naislaulukirja*.

111 Laulu tunnetaan myös nimellä *Kansan naiselle*. Sitä laulettiin *Arvon mekin ansaitsemme* -sävelmällä. Nimimerkin ”-a O” sanoittama laulu on julkaistu muun muassa vuoden 1906 *Työväen laulukirjassa*, vuoden 1907 *Työväen lauluja ja runoja* -kirjassa sekä vuoden 1908 *Sosialidemokratisessa*

käymme jo naiset”),¹¹² *Tehtaantytön laulu* (1908, ”Sinä nouset, mun henkeni koitto”),¹¹³ *Ylös naiset!* (1908, ”Ylös Suomen köyhä nainen, oikeuttasi vaatimaan”),¹¹⁴ *Työläisnaisten marssi* (1910, ”Työluokan nainen eespäin käy”)¹¹⁵ ja *Palvelijattarien marssi* (1912, ”Tule, sisko, ja auttava kätesi suo”)¹¹⁶. Näitä varmasti TTY:n Naiskuorokin lauloi, ainakin yhteislauluina, jos ei kuoro-sovituksina.

TTY:n Naiskuoron varhaiset johtajat Antti Palén ja Robert Koskinen sovittivat runsaasti lauluja naiskuorolle; sovitystyöstä on jälkiä sanomalehtien kuoron esiintymisiä koskevissa ilmoituksissa sekä kuoronjohtajia käsittelevissä muistelmassa. On todennäköistä, että aatteellisena muusikkona ainakin Koskinen huomioi naiskuoronsa ohjelmistossa (työläis)naisasian. Monet naiskuoroille tehdyt laulut kiersivät monisteina, ja niitä kopiointiin käsin lauluvihkoihin. Naiskuorolle tehtyjä moniäänisiä

laulukirjassa. Sittenmin sen sävelsi P. J. Hannikainen, jonka versio julkaistiin vuoden 1928 *Työväenopiston laulukirjassa*. Vrt. Hurri 1986a, 62.

112 Palaan tähän lauluun myöhemmin tässä artikkelissa.

113 Teksti on Hilja Pärssisen (Liinamaan) runo, joka julkaistiin ensi kerran vuonna 1902 lehdessä *Kaijuja Karjalasta: Kevätlehti Suomen työväestölle*. Esim. *Suomen Kansa* 31.5.1902. Kuten Hurri on selvittänyt, Friedrich Silcherin *Lorelei*-balladin sävelmällä laulettavana laulutekstinä se julkaistiin vuoden 1908 *Sosialidemokratisessa laulukirjassa*. Myöhemmin sen sävelsi Erkki Melartin, jonka versio on julkaistu *Työväen laulukirjan* nuottipainoksessa vuonna 1928. Hurri 1986b, 16.

114 Laulutekstin on tehnyt nimimerkki ”V-m” ja se on julkaistu runona ensi kerran lehdessä *Työmiehen illanvietto: Suomen Työväen viikkolehti* 6/1906. Kansanlaulun *Yksin istun ja lauleskelen* sävelmällä laulettavana laulutekstinä se julkaistiin vuoden 1908 *Sosialidemokratisessa laulukirjassa*. Hurri 1986b, 17.

115 Sanat ovat Hulda Salmen, joka kirjoitti laulun Lahden TY:n Naisosaston 10-vuotisjuhlaa varten. Laulu julkaistiin ensimmäisen kerran *Työläisnainen*-lehdessä joulukuussa 1910, ja sitä laulettiin *Työväen marssin* sävelmällä. *Työläisnainen* 1.12.1910. Sittenmin laulun sävelsi Arvo Koskinen.

116 Teksti on ilmeisesti tanskalaista alkuperää, ja sen suomenkielisen version, joka julkaistiin *Palvelijatarlehdessä* 1.2.1906, laati Hilja Pärssinen. *Palvelijatarlehti* 1.2.1906. Oskar Merikanto sävelsi tekstin sekakuorolle vuonna 1913 Helsingin Palvelijataryhdistyksen 15-vuotisjuhlaa varten. *Työläisnainen* 6.3.1913.

kuorolauluja ilmestyi myös painettuna, ennen kaikkea Kansanvalistusseuran laulujuhlia varten tekeminä vihkosina 1800-luvun lopusta alkaen.¹¹⁷

Huhtikuulta 1901 löytyy ensimmäinen sanomalehti-ilmoitus, jossa mainitaan TTY:n Naiskuoron ohjelmistoa (ks. kuva 7).¹¹⁸ Kyseessä ei ole mikään TTY:n tavanomainen tapahtuma, iltama tai muu sekalaista ohjelmaa sisältävä tilaisuus vaan konsertti, jonka TTY:n laulukunta – naiskuoro, mieskuoro ja sekakuoro – järjesti sunnuntaiksi 28.4.1901. Johtajana on todennäköisesti ollut Kalle Pastell (myöh. Paasio). Ilmoituksen mukaan naiskuoro esitti tilaisuudessa kolme laulua. Saksalaisen romantiikan ajan säveltäjän Louis Spohrin (Fredrik Paciuksen opettajan) *Nouse laulu kaiu* (alkuper. *Steig, kling der Gesang*) on mieskuoroperinteelle tyypillinen, musiikin parantavaa vaikutusta ja laulun voimaa ylistävä kevätlaulu. Suomalaisen säveltäjän Rafael Laethénin (1845–1898) J. L. Runebergin tekstiin säveltämä *Kehtolaulu sydämelleni* on niin ikään perinteinen mieskuorolaulu, ja se käsittelee elämän katoavaisuutta ja kuolemaa. Ruotsalaisen säveltäjän Otto Lindbladin (1809–1864) C. V. A. Strandbergin tekstiin säveltämä *Sotarukous* (”Kaiken Herra, kuule meitä”) edustaa mieskuoromusiikkia, sotilasmusiikkia ja hengellistä musiikkia. Samantyyppistä yleissuomalaista kuoro-ohjelmistoa edustavat konsertin mieskuoron ja sekakuoron *a cappella* -ohjelmistot. Sen sijaan konserttiohjelman lopussa oleva sekakuoron osuus, jota torvisoittokunta säesti, sisältää työväenaatteellisen *Työväen marssin* ja kaksi isänmaallista marssia, Jean Sibeliuksen protestisisältöisen *Ateenalaisien laulun* ja Karl Collanin *Vaasan marssin*, sekä tilaisuuden päätävän *Maamme*-laulun. Työväen konserteille ja iltamille oli tuona aikana tyypillistä, että ne lopetettiin painokkaasti työväenaatteelliseen tai isänmaalliseen musiikkinumeroon, ja torvisoiton tehostamana. Iltamissa viimeinen numero oli usein yhteislaulu,

117 1800-luvulla ilmestyi myös hengellisten laulujen kokoelmia naiskuoroille sekä moniäänisiä kuorokokoelmia kouluille. Laulujen mies-, seka- ja lapsikuoroversioita oli suhteellisen yksinkertaista sovittaa naiskuorolle.

118 *Länsisuomen Työmies* 25.4.1901.

mutta konsertissa tai konsertinomaisessa tilaisuudessa se saattoi olla myös kuoronumero.

Ohjelmiston kannalta erityisen kiinnostava on TTY:n Naiskuoron järjestämä iltama 14.3.1908 (ks. kuva 8).¹¹⁹ Johtajana toimi Koskinen, ja iltamassa esiintyi myös TTY:n Mieskuoro, Sekakuoro sekä Soittokunta. Illan aloitti soittokunnan *Alkusoitto*, jota seurasi Naiskuoron konserttiosuus. Sen ensimmäinen numero oli *Naistenmarssi*, jonka säveltäjäksi on sanomalehdessä julkaistuun ohjelmaan merkitty muun muassa ylioppilaslauluistaan tunnettu ruotsalainen säveltäjä prinssi Gustaf (1827–1852). En ole toistaiseksi onnistunut selvittämään, minkälaisesta laulusta oli kyse. Kyseessä voi olla jokin suomalaisen naisliikkeen laulu, joka on sittemmin unohtunut tai kadonnut. Se on voinut olla esimerkiksi jonkin ruotsalaisen naisliikkeen marssin suomenkielinen versio, tai sitten jokin suomalainen työväenrunoilija tai naisasianainen on laatinut johonkin prinssi Gustafin tunnettuun marssiin työläisnaisaatteeseen tai naisasiaan sopivat sanat. Esimerkiksi prinssi Gustafin neliääninen kuoromarssi *Student-Sång* (1851), joka on sävelletty ruotsalaisen runoilijan Herman Säterbergin tekstiin, olisi varsin sopiva uussanoituksen kohde. Työväenliikkeelle oli tyypillistä isänmaallisten ynnä muiden laulujen uudelleensoit-taminen omiin tarpeisiin, ja sama päti työläisnaisten liikkeeseen sekä ylipäätään naisliikkeeseen. Naisliikkeen ja työläisnaisliikkeen aktiivit kävivät taajaan ulkomailla kansainvälisissä nais- ja sosialistikonferensseissa, ja kansainväliset laulut liikkuivat muun muassa näiden myötä maasta toiseen.¹²⁰

119 *Sosialisti* 12.3.1908.

120 Kansainvälisesti tunnetuin *Naistenmarssi* lienee brittiläisen säveltäjän ja suffragetin Ethel Smythin *The March of the Women* (1910), josta tuli naisten äänioikeusliikkeen tunnuslaulu Iso-Britanniassa ja muuallakin. Suffragettien lauluperinne erityisesti Yhdysvalloissa ja Iso-Britanniassa on runsas. Suomessa naisten äänioikeusliikkeen ja naisjärjestöjen varhaisvaiheiden musiikkikulttuuria ei ole juurikaan tutkittu. Ks. kuitenkin Hurri 1986a–b. Laulaminen oli tyypillinen naisjärjestöjen toimintamuoto 1800-luvulla ja 1900-luvun taitteessa, ja Suomen naisliikkeen laulu- ja musiikkikulttuuri olisi antoisa tutkimuskohde.

TTY:n Naiskuoron iltamassa 14.3.1908 konserttiosuus päättyi sekakuoron esittämään *Liittolauluun*. Siten Naiskuoron iltaman konserttiosuus sekä alkoi että päättyi työläisnaisaatetta julistavalla laululla, ja viimeisessä numerossa oli naisten ohella mukana miesäänit sekä torvisoittokunta luomassa erityisen kohottavan päätöksen. Sekakuoro oli kooltaan tuohon aikaan seitsenkymmenpäinen.¹²¹

Liittolaulu (”Liittyen yhteistyöhön käymme jo naiset ja miehet, raatajat raskaan työn”) on Suomen Sosialidemokraattisen Puolueen kansanedustajan (1907–1917, 1929–1935) ja työväen suosi-man runoilijan Hilja Pärssisen (1876–1935) sanoittama. Ensi kertaan runo julkaistiin Viipurin ja Talikkalan Työväenyhdistyksen Naisosaston toimittamassa *Naisten lehdessä* (1902).¹²² Pärssinen oli sosiaalidemokraattisen työväenliikkeen keskeinen vaikuttaja 1900-luvun alkupuolella ja muun muassa Suomen Työläisnaisliiton (myöh. Suomen Sosialidemokraattinen Työläisnaisliitto) puheenjohtaja (1902–1905) sekä *Työläisnainen*-lehden toimitussihteeri (1907–1912).¹²³ Pärssisen sanoittamaa *Liittolaulua* laulettiin *Ateenalaisten laulun* sävelellä, ja laulutekstinä se julkaistiin muun muassa vuoden 1906 *Työväen laulukirjassa* sekä vuoden 1907 *Työväen lauluja ja runoja* -kirjassa.¹²⁴ Sibeliuksen sävelmä on varsin vaativa laulaa yksiaänisestikin (laulu on alun perin tehty nimenomaan yksiaäniseksi kuorolauluksi), eikä tiedossa ole, lauloiko sekakuoro *Liittolaulun* yksi- vai moniäänisesti, mahdollisesti esimerkiksi Koskisen sovittamana sekakuoroversiona.

Konserttiosuuden lopettavaan sekakuoron ohjelmaan (ennen näytelmää ja tanssia) kuului myös työväenaatteellinen *Marssi* (”Miehet, naiset, neitokset / Jo kutsuu meitä aika tää”), joka laulettiin *Porilaisten marssin* sävelmällä ja Helsingin Musiikkiopiston (nyk. Sibelius-Akatemian) johtajan Martin Wegeliuksen

121 *Sosialisti* 25.3.1908.

122 *Kansan Lehti* 25.10.1902.

123 Lähteenmäki 2000b.

124 *Työväen laulukirja* 1906, 32–33 (laulu nro 27); *Työväen lauluja ja runoja* 1907, 91–92 (laulu nro 55).

Kirjallisuutta ja Laidetta

Konsertin antaa **T. T. Y:n** Laulu-
seura joulukuun avustuksella, sunnun-
taina t. k. 28 p:nä, **T. T. Y:n** juhla-
salissa, klo 4 i.p. Ohjelma:

Miestöäri: Terve Suomeni
maa, Genetz. Se kolmas, D. Meri-
kanto. Armaasta erotesja, Hermes. Ba-
ryt solo, Hra Souhi.

Naisöäri: Nouse laulu kain,
Spohr. Kehtolaulu sydämelleni, Vethén.
Sotarikous, D. Lindblad.

Miestöäri: Laulusimut, D.
Lindblad. Bestretti, Mendelssohn-Bar-
tholdy. Vippulaulu, R. Pastell.

Sekalöäri: Laulu Wuokselle,
Hogfors. Vähde liekki hymyili, Lager-
crantz. Tenoori solo, hra Wallenius.
Tähdet vilkkuen walon tun, Söderman.
Suomen laulu, Pacius.

Sekalöäri, torvisoiton säestys-
jellä: Työväen marssi, D. Merikanto.
Ateenalaisten laulu, Sibelius. Baasan
marssi, Collan. Maamme, Pacius.

Kun pääsylippuja on ennakolta myyty,
niin kehotamme jokaisista taiteen harras-
tajaa kiirehtimään lipun hankkimisessa,
sillä laulukunnan hyvä edistys on ta-
teeno, että **T. T. Y:n** juhlasali silloin
täyttyy reunojaan myöden.

Kuva 7. Turun Työväenyhdistyksen laulukunnan konsertin (28.4.1901) ohjelma, joka sisältää ajalle tyypillistä yleistä kuoro-ohjelmistoa. Länsi-suomen Työmies 25.4.1901.

sekakuorosovituksena. Laulu löytyy *Marssi*-nimellä muun muassa turkulaisesta *Työväen lauluja ja runoja* -kirjasta (1907).¹²⁵

Samassa iltamassa esitetyt *Väinämöisen soitto* ja maakuntalaulu *Karjalaisten laulu* ovat molemmat aiheeltaan suomalaiskansallisia, laulun voimaa ylistäviä lauluja, jotka löytyvät muun muassa vuoden 1906 *Työväen laulukirjasta*. Kuoron johtajan naiskuorolle sovittamaa, kansansävelmäksi merkittyä laulua *I ja ässä* en ole onnistunut tunnistamaan.

Sanomalehti-ilmoituksissa vuosina 1900–1913¹²⁶ mainitut TTY:n Naiskuoron konserttimaisissa olosuhteissa (esim. iltamissa) esittämät teokset ovat kaikkiaan seuraavat:

Aamun valjetessa (säv. ja san. trad., sov. Emil Sivori & Robert Koskinen)

Armaansa kadottanut (*Armaasta erotessa*, säv. Eduard Hermes, san. trad.)

Etelälle (säv. Karl Collan, san. A. Oksanen)

Hämyssä kesäyön (säv. Selim Palmgren, san. trad.)

Hämäläisten laulu (säv. Friedrich Silcher, san. J. H. Erkko)

Häämarssi (*Talonpoikaishäistä*, säv. August Söderman, san. Frans Hedberg)

I ja ässä (sov. Robert Koskinen)

Ihanneliiton marssi (säv. Oskar Merikanto, san. Lauri Soini)

Järven rannalla (säv. ja san. trad., sov. Mikkola)

Karjalaisten laulu (säv. ja san. P. J. Hannikainen)

Kehtolaulu sydämelleni (säv. Rafael Laethén, sanat J. L. Runeberg)

Kerskuripoika (säv. ja san. trad., sov. Mikkola)

125 *Työväen lauluja ja runoja* 1907, 18 (laulu nro 10). Sanojen tekijäksi on merkitty M. T–a. Työväenliikkeellä oli useita *Porilaisten marssin* sävelmään seipitettyjä sanoituksia. Ks. Saunio & Tuovinen 1978a, 90–91.

126 Vuosilta 1914–1918 ei sanomalehdistä löydy ilmoituksia, joissa kuoron ohjelmistoa mainittaisiin. Tähän lienevät syynä toinen venäläistämiskausi, mikä heijastui sekä kuorotoiminnan hiipumisena että sanomalehtien sensuurina, sekä sisällissota ja siihen johtaneet tapahtumat. Myöskään 1800-luvun lopun kuoroa koskevissa ilmoituksissa tai artikkeleissa ei mainita ohjelmistoa, mikä taas liittyy ajan musiikki- ja työväenkulttuurisiin käytäntöihin.

Huweja.

T. T. Y:n Naiskööri
toimii suuren

ILTAMAN

T. T. Y. Juhlasalissa
lauantaina t. k. 14 p.

OHJELMA:

Alkusoitto, T. T. Y:n soittokunta,
Laulua, T. T. Y. Naiskööri

- a) Naistenmarssi, Prinssi G.
- b) Väinämöisen soitto, ruotsalainen kansanlaulu,
- c) I ja ässä suomalainen kansanl. sov. R. Koskinen,
- d) Karjalaisten laulu, Hannikainen.

—

Runo, I. Alonen,
Laulua, T. T. Y. Mieskööri

- a) Linjaarirattaat, sov. Sivori,
- b) Paimenpoika, Mikkola,
- c) Heilien laulu, Sivori—R. Koskinen.

—

Soittoa,
Laulua, T. T. Y. sekakööri

- a) Marssi (porilais.), sov. Vegellius,
- b) Laulu Vuokselle, Hagfors,
- c) Liittolaulu (Atenal. laulu) torvien säestyksellä, Sibelius.

Näytelmäkappale

„SYLVI“
(4:sä näytöksessä).

Tanssia loppuksi. (J.V.K)

Pääsymaksut tavalliset.

Kuva 8. Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoron iltaman (14.3.1908) ohjelma. Musiikkiosuus alkoi ja loppui työläisnaisatteellisella musiikilla (Naistenmarssi ja Liittolaulu). Sosialisti 12.3.1908.

- Kylätanssit* (säv. ja san. trad., sov. A. Palén)
Laakson ruusu (*Ruusu laaksossa*) (säv. ja san. trad., sov. Eduard
Hermes)
Lauantai-ilta (säv. Toivo Kuula, san. Vilho Myrsky, sov. E. J.
Kauppi)
Laula sä (säv. ja san. trad., sov. Ilmari Hannikainen)
Laululinnut (säv. ja san. Otto Lindblad)
Lorelei (säv. Friedrich Silcher, san. H. Heine, suom. R. R. Ryynä-
nen)
Lähteellä (säv. F. A. Ehrström, san. J. L. Runeberg)
Metsässä (säv. Karl Mangold, san. tuntematon)
Muistatko koskaan minua? (säv. Heikki Klemetti, san. trad.)
Mullin mallin (säv. Oskar Merikanto, san. tuntematon)
Mustalaispoika Pohjolassa (säv. ja san. tuntematon)
Naistenmarssi (säv. Prinssi Gustaf, san. tuntematon)
Nouskohon (*Luojan luo*) (säv. ja san. trad)
Nyt kaikuos laulu (*Hymni Suomelle*, säv. Fredrik Pacius, san. Yrjö
Veijola)
Paimentytön sunnuntai (säv. Ole Bull, san. J. Moe, suom. R. R.
Ryynänen)
Pohjanmeri (säv. F. A. Reissiger, san. H. Klemetti)
Pääskyseni (säv. ja san. trad. ven. kansanl., sov. R. Koskinen)
Serenaati (säv. ja san. G. A. Härtell)
Sotarukous (säv. Otto Lindblad, san. C. V. A. Strandberg)
Suomen laulu (säv. F. Pacius, san. Emil von Qvanten, suom. Taavi
Hahl)
Sydämeni laulu (säv. Jean Sibelius, san. Aleksis Kivi)
Taikavoide (säv. O. Merikanto, sanat J. H. Erkko)
Unkarilainen marssi (säv. ja san. trad., sov. R. Koskinen)
Vene[h]essä (säv. ja san. trad., sov. E. Sivori)
Voi äiti parka (säv. ja san. trad., sov. Robert Kajanus)
Väinämöisen soitto (säv. trad. ruots. kansanl., san. Minna Krohn
o.s. Lindroos)

Listaukseen ei ole otettu mukaan sekakuoron laulamia lau-
luja vaan pelkästään naiskuoron yksin esittämät teokset. Listan

teokset ovat lähinnä tavallisia kuorolauluja; ohjelmisto painottuu yleiseen konserttikuoromusiikkiin aatteellisemmän käyttömusiikin sijaan. Työväen tunnuslaulut, kuten *Työväen marssi*, *Barrikadimarssi* ja *Köyhälistön laulu*, puuttuvat listasta, koska ne olivat yksiaanisesti esitettäviä yhteislauluja, jotka kuoro pikemminkin veti erilaisissa tilaisuuksissa kuin esitti konserttimaisissa yhteyksissä. Sama pätee (työläis)naisliikkeen lauluihin, joita listassa on vain kaksi: *Naistenmarssi* sekä *Ihanneliiton marssi*¹²⁷.

Lopuksi

Kuoromusiikki ei ollut tanssimusiikkia, joka oli paitsi työväeniltämien odotettu loppunumero myös epäsideellisuuden liitetty musiikinlaji. Tämä vastakohtainen asetelma korosti kuorolaulun siveellistä, jalostuttavaa ja kasvattavaa luonnetta. Kuorolaululla on voimakas aatteellinen perinne Suomessa ja muissa Pohjoismaissa,¹²⁸ ja se näkyy myös työväen naiskuorojen historiassa. Esimerkiksi Tampereen Työväenyhdistyksen naiskuoron pöytäkirjan mukaan kuoron tehtävänä oli ”innostaa laulullaan taistelevaa köyhälistöä yhä uusiin ponnistuksiin”.¹²⁹ Kuoromusiikin tuli valistaa, julistaa, kohottaa aatteellisuutta ja yhdistää jäsenistöä, ylläpitää joukkoidentiteettiä, viihdyttää, virkistää ja kasvattaa henkisesti, pukea työväenluokan kokemukset ja tunteet soivaan muotoon ja antaa niille siten järjestystä ja ilmaisukanava. Nämä funktiot soveltuvat Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoroonkin, ja ne löytyvät monista ajan sanoma- ja aikakauslehtikirjoituksista, joissa pohditaan musiikin ja erityisesti kuorolaulun merkitystä työväenliikkeelle.¹³⁰ Mutta lisäksi vanhan työväenliik-

127 Ihanneliitto (1902–1912) oli Työläisnaisten liiton perustama, sosialidemokraattiseen lasten kasvatukseen keskittynyt järjestö.

128 Esim. Saunio 1974, erit. 50–53; Bohman 1981, 15–22; Hurri 1982, 8–17; Kurkela 1983, 187–192; Rantanen 2013; Nenola 2019, 66–83.

129 TATYNK [s.a.].

130 Esim. *Länsisuomen Työmies* 25.10.1900 (O.T.O.: ”Työväen laulujuhla”); vrt. myös Pekkalainen 2016; Tolvanen 2013; Palmgrén 1982.

keen ajan naiskuoron aatteellisuuteen liittyi työläisnaisten aate sekä ylipäätään naisasia ja muun muassa naisten äänioikeusliike.

On huomattava, että TTY:n Naiskuoron laulamat laulut Naisyhdistyksen kokouksissa ja tapahtumissa sekä naisasiaan liittyvissä mielenosoituksissa, vaalitulaisuuksissa ynnä muissa poliittisissa joukkotapahtumissa eivät yleensä päätyneet sanomalehti-ilmoitukseen tai arkistolähteisiin. Todennäköistä myös on, ettei tällaista naisten musiikkia useinkaan pidetty niin tärkeänä, että se olisi saanut myöhemmin valtakulttuurin historiankirjoituksessa huomiota tai sitä olisi pidetty säilyttämisen arvoisena kulttuuriperintönä. Tämä on asia, joka vaatisi lisätutkimusta; itse uskon, että työväen naiskuorot sekä ylipäätään työläisnaiset lauloivat runsaasti omassa kulttuuripiirissään sekä työläisnaislauluja että yleisiäkin naisasialauluja.

TTY:n Naiskuoron ohjelmistossa ja toiminnassa voidaan hahmottaa jonkinlainen sosialistinen käänne Forssan kokouksen (1903), suurlakon (1905), naisten äänioikeuden saavuttamisen (1906) ja naiskansanedustajien valitsemisen (1907) jälkeen. Tämä näkyy muun muassa vertailtaessa kahta edellä tarkemmin tarkasteltua konsertti- ja iltamaohjelmaa (25.4.1901 ja 12.3.1908). Työväenmusiikin tilanne muuttui vuoden 1905 suurlakon ja vuoden 1918 sodan jälkeen, jolloin työväen ja porvariston musiikkikulttuurit alkoivat kehittyä eri suuntiin ja työväen itse tekemän musiikin määrä kasvaa. Samoin varta vasten naiskuoroille ja naisasialle tehdyn musiikin määrä alkoi kasvaa. Sekä työväenliikkeen sosialistinen käänne että naisten oikeuksien varhaiset suursuursuutukset voivat olla tekijöitä, jotka osaltaan selittävät sitäkin, miksi TTY:n Naiskuoro koki uudelleenperustamisensa vuonna 1907 niin tärkeäksi – kokonaan uudeksi aluksi, jota edeltänyt toiminta pyyhittiin tarinasta pois.

TTY:n Naiskuoron monipuolinen toimintakenttä sekä TTY:n että sen Naisyhdistyksen piirissä kuin myös kuorotoiminnan laajemmat valtakunnalliset ulottuvuudet työläisnaisten, sosiaalidemokraattisten naisjärjestöjen ja yleisen naisasialiikkeen piirissä tuovat esiin TTY:n Naiskuoron merkityksen eri ryhmien välisenä sidostoiminnallisena tekijänä. Kuorotoiminta on sinänsä

työväenliikkeen varhaisimpia kulttuurin muotoja ja keskeinen toiminnan alue. Naiskuorot olivat tärkeitä naisasialle, työläisnaisasialle sekä demokratiakehitykselle, koska ne olivat usein ensimmäisiä järjestäytyneitä naisten poliittisia joukkoesiintymisiä julkisesti tai ne olivat sellaisissa oleellisesti mukana, kuten esimerkiksi naisten äänioikeuteen liittyvissä tilaisuuksissa. Tässä mielessä 1900-luvun taitteessa naiskuoro antoi pelkällä läsnäolollaan äänen tasa-arvolle ja yhdenvertaisuudelle.

Vanhan työväenliikkeen aikana Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoroon saattoi liittyä kuka tahansa nainen, joka oli yhdistyksen tai Työväenpuolueen (Sosialidemokraattisen Puolueen) jäsen, musiikillisesta taustasta, sosiaalisesta ja taloudellisesta asemastaan riippumatta.¹³¹ Tämä oli jo sinänsä voimaannuttavaa. Kuoro toimi turkulaisen työläisnaisen itseymmärryksen välineenä tarjoamalla jaetun kokemuksen siitä, mitä on olla työläisnainen 1900-luvun taitteen Suomessa. Naiskuoro toimi kulttuurisena tilana, jossa työläisnainen saattoi tajuta, ettei ollut huonompi kuin miehet tai arvottomampi kuin porvarinainen. Se oli myös usein kouluttamattoman työläisnaisen tapa kehittää itseään henkisesti, ihmisenä ja kansalaisena, oppia uutta sekä tehdä ja päästä osalliseksi kulttuurityöstä. Naisten omaehtoisena järjestäytyneenä toimintana yhdessä laulaminen ja julkinen esiintyminen voimaannutti, loi yhteisöllisyyttä sekä opetti naisia ottamaan tilaa ja käyttämään ääntään yhteiskunnassa, politiikassa ja historiassa. Se oli tapa osallistua näkyvästi ja kuuluvasti sekä paikalliseen että valtakunnalliseen ja kansainväliseenkin työväen kulttuuriin, naisliikkeeseen ja demokratiakehitykseen.

131 Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoron säännöt 1929. Turun Työväen Naiskuoron arkisto, TA. Todennäköisesti tämä sääntö oli voimassa kuorossa alusta alkaen. Ks. myös Tolvanen 2013, 3.

Lähteet

1. Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Kansaneläkelaitoksen henkilökortit -arkisto

Ennen vuotta 1884 syntyneiden henkilöiden hakemistokortit (digitaalisesi osoitteessa: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=40551848>)

Vapaussodan arkisto

Turun Työväenyhdistyksen asiakirjat

Turun Työväenyhdistyksen jäsenkirjat (= jäsenluettelot) 1908–1909

Sosialidemokraattisen puolueen paikallisjärjestöjen asiakirjat

Turun Työväenyhdistyksen Naisyhdistyksen tilikirja 1897–1916

Sibeliuksen museo (SM), Turku

Valokuvakokoelma

Turun Työväen Naiskuoro Förflikat ry:n arkisto (FF), Turku (Linnankatu 31)

Förflikat 2007. *Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoro Förflikat ry. 100 v. 1907–2007. 100-vuotishistoriikki.*

Leikekirjoja (mm. lehtileikkeitä, konserttiohjelmia) ja valokuva-albumeita

Työväen arkisto (TA), Helsinki

Turun Työväen Naiskuoron arkisto

Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoron säännöt 1929

Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoron 50-vuotishistoriikki (ks. Lindblom 1957)

Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoroa käsitteleviä lehtileikkeitä 1937–1963

Turun Sosialidemokraattisen Naisliiton arkisto

Turun Työväen Naisyhdistyksen pöytäkirjat 19.1.1901–8.1.1914

Turun Työväenyhdistyksen Naisyhdistyksen toimintakertomukset 1908–1915 (toimintakertomukset ovat saatavilla myös digitaalisesti arkiston verkkosivuilla)

Turun Työväenyhdistyksen arkisto

Turun Työväenyhdistyksen jäsenkirjat 1897, 1899–1905

Työväen muistitoimikunta

Oili Sinisalonen haastattelun (6.2.1992) litteraatio. Haastattelija Helena Honka-Hallila. Kansio 257, keräelmä 1299.

Susanna Välimäki

Työväenliikkeen kirjasto (TK), Helsinki

Turun Sosialidemokratisten järjestöjen vuosikertomuksia 1907–1919 [sidottu yksiin kansiin]. Toim. Turun sos.dem. kunnallistoimikunta. Turku: Turun Työväen yhdistys.

Turun Sosialidemokratiset järjestöt 1907–1915 [sidottu yksiin kansiin].

2. Sanomalehdet, aikakauslehdet ja aikakauskirjat

Historiallinen sanomalehtikirjasto – Kansalliskirjaston (KK) digitoidut aineistot <https://digi.kansalliskirjasto.fi>

Aura

Gutenberg

Kaiku

Kansakoulun lehti

Kansan lehti

Kuopion osote- ja ammattikalenteri

Länsisuomen Työmies

Palvelijatar

Päivän Uutiset

Sanomia Turusta

Satakunta

Sosialisti

Suomen Kansa

Suomen kirjapainolehti

Suomen Teollisuuslehti

Säveleitä

Säveletär

Talven kukka: palvelijattarien albumi

Toveritar

Turun Lehti

Turun Sanomat

Työläisnainen

Työmiehen illanvietto: Suomen työväen viikkolehti

Työn Sävel

Työväen kalenteri

Työväen lehti

Työväen Musiikkilehti

Uusi Aura

Uusi Suomi

Åbo Tidning

Åbo Underrättelser

Työväenarkisto (TA): Turun Työväen Naiskuoron arkiston lehtileikkeet (ks. edellä)

Sosialisti 2.12.1936 ja 20.4.1947.

Työväenliikkeen kirjasto (TK), Helsinki

Työväen musiikkilehti 4/1957 ("Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoro 50 vuotias", s. 58–59).

3. Laulukirjat ja nuottimateriaali

Hurri, Merja (toim.) 1986a. *Naislaulukirja*. Helsinki: Työväenmusiikki-instituutti.

Saunio, Ilpo & Timo Tuovinen (toim.) 1978a. *Edestä aattehen. Suomalaisia työväenlauluja 1890–1938*. Helsinki: Tammi.

Sosialidemokraattinen laulukirja 1908. Toim. Matti Turkia. Kuopio: Suomen Sosialidemokratinen puolue.

Työväen lauluja ja runoja 1903. Kotka: Suomen sosiaalidemokraattinen puoluehallinto.

Työväen lauluja ja runoja 1907. Turku: Ammattilaisten Kirjapaino Oy. Saatavilla sähköisesti Työväenliikkeen kirjaston digitaalisessa arkistossa: <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/234804>

Työväen laulukirja 1900. Kokoili ja kustansi Eero S. Helsinki.

Työväen laulukirja 1906. Toim. Eemeli Kunnas. Helsinki: Työväen Sanomalehti Oy.

Työväenopiston laulukirja 1928. Nuottipainos. Helsinki: Otava

4. Muut painetut lähteet

Föriflikat 2007. *Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoro Föriflikat ry. 100 v. 1907–2007*. Tiedot koonnut Liisa Jalo. (FF)

Föriflikat 2017. Föriflikkojen 110-vuotisjuhlakonsertin mainos (18.11.2017). Sähköinen lähde osoitteessa <http://www.tfo.fi/fi/tapahtuma/foriflikat-110-v-juhlakonsertti> (luettu 1.7.2017).

Hakala, Matti 1960. *Tampereen työväenyhdistyksen naiskuoron vaiheita 1910–1960*. Tampere: Tampereen Työväenyhdistys.

- Jalo, Liisa 2007. Turun Työväenyhdistyksen naiskuoron historian II vaihe 1957–2007. Teoksessa *Turun Työväenyhdistyksen Naiskuoro Förflikat ry. 100 v. 1907–2007*. Turku: Förflikat, 14–35. (FF)
- Lindblom, Margit 1957. *Turun Työväenyhdistyksen naiskuoron vaiheita 1907–1957*. [50-vuotishistoriikki.] Turku: Turun Työväenyhdistys. (TA)
- TATYNK 2017. Kuoron historia – yli sata vuotta laulun iloa. Sähköinen lähde Tampereen Työväenyhdistyksen Naiskuoro Miskantin verkkosivuilla osoitteessa <http://www.ttynk.net/historia.html> (luettu 1.7.2017).
- Vehmanen, Mari 2010. *Sadan vuoden laulut. Tampereen Työväenyhdistyksen Naiskuoro sata vuotta*. [Historiikki.] http://www.ttynk.net/100v-historiikki_web.pdf (luettu 1.7.2017).

5. Tutkimuskirjallisuus

- Ahlqvist, Karen (toim.) 2006. *Chorus and Community*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Björkstrand, Carita 1999. *Kvinnans ställning i det finländska musiksamhället: utbildningsmöjligheter och yrkesvillkor för kvinnliga organister, musikpedagoger och solister 1890–1939*. Åbo Akademi: Musikvetenskap.
- Bohman, Stefan 1981. *Arbetarna och musiken: Körer, musikkårer, visor mm. inom arbetarrörelsen i Sverige*. Stockholm: Arbetarnas bildningsförbund (ABF).
- Cavarero, Adriana 2005. *For More than One Voice: Toward a Philosophy of Vocal Expression*. Käänt. Paul A. Kottman. Stanford, CA: Stanford University Press. [Alkuper. 2003.]
- Dahlström, Fabian 2009. Pacius och körsång / Pacius ja kuorolaulu. Teoksessa Seija Lappalainen (toim.), *Fredrik Pacius: Musiken som hemland / Kotimaana musiikki*. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland, 96–117.
- DeNora, Tia 2000. *Music in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gronow, Pekka & Ilpo Saunio (toim.) 1980. *Mitä työväenlaulut ovat? Työväenmusiikki-instituutin julkaisuja 1*. Helsinki: Työväenmusiikki-instituutti.
- Helasvuo, Veikko 1963. *Kuorolaulun vaiheet. Moniäänisen vokaalimusiikin historia*. Helsinki: Otava.
- Hurri, Merja 1982. *Suomen Työväen Musiikkiliitto STM 60*. Helsinki: Suomen Työväen Musiikkiliitto.
- Hurri, Merja 1986b. Naiset ja naisten laulut. Teoksessa Merja Hurri (toim.), *Naislaulukirja*. Helsinki: Työväenmusiikki-instituutti, 4–23.
- Huttunen, Matti 2002. Suomalaisen esittävän säveltaiteen historiaa. Teoksessa Martti Haapakoski, Anni Heino, Matti Huttunen, Hannu-Ilari Lampila

- & Katri Maasalo, *Suomen musiikin historia: Esittävä säveltaide*. Helsinki: WSOY, 303–435.
- Jokela, Arto 2016. *Ei taistelutta voittoa. Naisten työväenyhdistyksestä Turun sosialidemokraattiseen naisyhdistykseen 1896–2016*. Turku: Turun Sosialidemokraattinen Naisyhdistys.
- Jokela, Arto 2020. Sähköposti artikkelin kirjoittajalle 24.4.2020.
- Koivisto, Nuppu 2019. *Sähkövaloa, shampanjaa ja Wiener Damenkapelle. Naisten salonkiorkesterit ja varieteealan transnationaaliset verkostot Suomessa 1877–1916*. Euroopan historian väitöskirja. Acta Musicologica Fennica 34. Helsinki: Suomen musiikkitieteellinen seura.
- Kurkela, Vesa 1983. *Taistojen tiellä soiteltiin ja soiton tahdissa tanssittiin. Varkautelaiset työväeniltamat ja niiden musiikki työväen osakulttuurin kaudella*. Helsinki: Työväenmusiikki-instituutti.
- Kurkela, Vesa 2009. *Sävelten markkinat: Musiikin kustantamisen historia Suomessa*. Helsinki: Sulasol.
- Lanser, Susan 1992. *Fictions of Authority: Women Writers and Narrative Voice*. Ithaca: Cornell University Press.
- Levi, Giovanni 1991. On microhistory. Teoksessa Peter Burke (toim.), *New Perspectives on Historical Writing*. Cambridge: Polity Press, 97–119.
- Lähteenmäki, Maria 2000a. *Vuosisadan naisliike. Naiset ja sosiaalidemokratia 1900-luvun Suomessa*. Helsinki: Sosiaalidemokraattiset Naiset.
- Lähteenmäki, Maria 2000b. Pärssinen, Hilja. Teoksessa *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-003946> (luettu 27.5.2019).
- Nenola, Pirjo 2019. *Kuorolaulaminen Suomessa. Etnografinen tutkimus performansista*. JYU Dissertations 81. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Pajamo, Reijo 2015. *Laulun tenhoisa taika: Suomen kuorolaulun historia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Palmgrén, Raoul 1982. Työväen henkinen kulttuuri. Teoksessa Päiviö Tommila, Aimo Reitala, & Veikko Kallio (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 3. Autonomian aika*. Helsinki: WSOY, 560–576.
- Pekkalainen, Tuulikki 1996. *Marssin ja valssin vuosisata. Suomen Turku TTY:n soittokunnan tahdissa keisarivallasta 2000-luvulle*. Turku: Turun Työväenyhdistyksen Soittokunta.
- Peltonen, Matti 1999. *Mikrohistoriasta*. Helsinki: Gaudeamus.
- Rantanen, Saijaleena 2013. *Laulun mahti ja sivistynyt kansalainen: musiikki ja kansanvalistus Etelä-Pohjanmaalla 1860-luvulta suurlakkoon*. Helsinki: Sibelius-Akatemia.
- Rantanen, Saijaleena 2016. Laulu- ja soittojuhlat työväen aatteellisessa sivistystoiminnassa 1910-luvun vaihteessa. Teoksessa Sakari Saaritsa & Sinikka

- Selin (toim.), *Työväki ja sivistys: Väki Voimakas* -vuosikirja 29. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, 267–297.
- Rantanen, Saijaleena 2017. Suomalaisten ”tuplajuulaisten” laulut. *Ennen ja nyt 4 (Materiaalinen 1800-luku II*, toim. Taneli Hiltunen), <http://www.ennenjanyt.net/2017/12/suomalaisten-tuplajuulaisten-laulut/> (luettu 27.5.2019).
- Rantanen Saijaleena, Heta Tolvanen ja Timo Tuovinen 2017. Työväenliikkeen alkuvaiheiden musiikkitoimintaa 1860-luvulta vuoteen 1918. *Työväenlaulu.fi*-verkkosivusto, <https://tyovaenlaulu.fi/tyovaen-musiikkikulttuuria-1860-luvulta-1970-luvulle/> (luettu 1.7.2017).
- Ronström, Owe 2016. *Körer och kulturhistoria. Etnologiska aspekter på ett svenskt massfenomen*. Visby: Wessmans musikförlag.
- Salmenhaara, Erkki 1996. *Suomen musiikin historia 2: Kansallisromantiikan valtavirta 1885–1918*. Helsinki: WSOY.
- Salmi-Niklander, Kirsti 2004. *Itsekasvatusta ja kapinaa. Tutkimus Karkkilan työläisnuorten kirjoittavasta keskusteluyhteisöstä 1910- ja 1920-luvuilla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran tutkimuksia 967. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Saunio, Ilpo 1974. *Veli sisko kuulet kummat soitot: Työväenlaulut eilen ja tänään*. Helsinki: Kansankulttuuri.
- Saunio, Ilpo & Timo Tuovinen 1978b. Laulut – työväen joukkosydän. Teoksessa Ilpo Saunio & Timo Tuovinen (toim.), *Edestä aattehen. Suomalaisia työväenlauluja 1890–1938*. Helsinki: Tammi, 13–39.
- Selander, Marie 2015. *Inte riktigt lika viktigt? Om kvinnliga musiker och glömd musik*. Möklinta: Gidlunds Förlag
- Spurgeon, Debra 2012. A History of Women Singing in Groups. Teoksessa *Conducting Women's Choirs: Strategies for Success*. Chicago, IL: GIA Publications, 11–25.
- Sulkunen, Irma 1989. *Naisen kutsumus. Miina Sillanpää ja sukupuolten maailmojen erkaantuminen*. Helsinki: Hanki ja Jää.
- Sulkunen, Irma 1991. *Retki naishistoriaan*. Helsinki: Hanki ja Jää.
- Sulkunen, Irma 2006. Suomi naisten äänioikeuden edelläkävijänä. Teoksessa Irma Sulkunen, Maria Lähteenmäki & Aura Korppi-Tommola, *Naiset eduskunnassa. Suomen eduskunta 100 vuotta, osa 4*. Helsinki: Suomen eduskunta, 9–81.
- Tolvanen, Heta 2013. ”Katsottu siel ei miehen mieleen, punnittiin vain lauluun”. Työväen musiikkiharrastus 1900-luvun alun Helsingissä. Suomen ja Pohjoismaiden historian kandidatkilma, Helsingin yliopisto.
- Välimäki, Susanna 2015. *Muutoksen musiikki. Pervoja ja ekologisia utopioita audiovisuaalisessa kulttuurissa*. Tampere. Tampere University Press.

- Välimäki, Susanna (tulossa). Anna Blomqvist: opettaja, kuoronjohtaja, säveltäjä, naisasianainen. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Wood, Elizabeth 1995. Performing Rights: A Sonography of Women's Suffrage. *The Musical Quarterly* 79 (4): 606–643.
- Ylivuori, Sakari 2020a. När sju modiga kvinnor höjde rösten gick jämställdheten för långt. *Hufvudstadsbladet* 8.3.2020.
- Ylivuori, Sakari 2020b. *Värföreningen*. Värförening-kuorosta kertovan kirjan käsikirjoitus.